१८०-१८९

कमला

अजिंक्यपद विजेते संघ

प्राचार्यांसमवेत झोन अजिंक्यपद मिळविलेला सिनिअर बास्केटबॉल संघ

प्राचार्यांसमवेत ॲथलेटिक्स झोन ४ X ४०० मी. रिले प्रथम क्रमांक व ४ X १०० मी. रिले द्वितीय क्रमांक मिळवलेला सिनिअर संघ

॥ निर्मातुं शिवं सुंदरम् ॥

कमला

ताराराणी विद्यापीठाच्या

कमला महाविद्यालयाचे

नियतकालिक

सहावा अंक

१९९०–९१

• कमला १९९०–९१

अध्यक्ष : प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

प्रमुख संपादक : प्रा. सुमती साळुंखे

विभागीय संपादक

मराठी विभाग : प्रा. जे. बी. शिंदे

हिन्दी विभाग : प्रा. सौ. सुमित्रा पोवार

इंग्रजी विभाग : प्रा. सुमती साळुंखे

विद्यार्थिनी प्रतिनिधी : कु. कल्पना खोत, कु. ज्योती उगळे

– या अंकात प्रसिद्ध (व्यक्त) झालेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. –

ताराराणी - महाराष्ट्र अस्मिता

सम्राज्ञी ना, समर कुशला लोकनेत्री प्रतापी
सत्तांधाना नमवुनि रणीं आपुले राज्य स्थापी
नारी नोहे अमर जगतिं ज्योत ही पौरुषाची
ताराराणी जननि अमुच्या अस्मितेची, यशाची

— गदिमा

ताराराणी विद्यापीठाच्या स्फूर्तिदेवता

कै. सौ. सरोजिनीदेवी तथा कमला विश्वनाथ पाटील

(जन्म २८-४-१९०९ मृत्यू १८-७-१९६९)

अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा

मा. डॉ. व्ही. टी. पाटील

संस्थापक अध्यक्ष - ताराराणी विद्यापीठ

आमचे मार्गदर्शक

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील

एम. ए., पी एच. डी.

संपादकीय . . . . .

कमला ९१ चा हा अंक विद्यार्थिनींना सादर करताना संपादक मंडळाला अत्यंत आनंद होत आहे. महाविद्यालयाच्या वार्षिकाचे प्रयोजनच मुळी विद्यार्थिनींच्या लेखन व कला गुणांना वाव मिळवून देणे हे आहे. महाविद्यालयातील वर्षभराच्या ·घडामोडींचा चालता बोलता आलेखही आपणास यांत पहावयास मिळतो. हा अंक तयार करताना लेखनाबाबत विद्यार्थिनींनी दाखवलेला उत्साह व घेतलेले परिश्रम वाखा-णण्याजोगे आहेत. त्यांचे करावे तेवढे कौतुक कमीच ! कमला–९० या अंकातील कु राजनंदा देशमुख, कु, मृगनयना खाबडे व कु. विशाखा शिंदे यांच्या लेखांना पारितोषिके मिळाली. त्यांचे हार्दिक अभिनंदन करणे इथे उचित ठरेल.

१९८४ साली स्थापन झालेल्या आमच्या महाविद्यालयाने अल्पावधीतच शिक्षण क्षेत्रात भोठी भरारी मारली आहे. सध्या विद्यार्थिनींची संख्या तेराशेच्या पुढे गेली आहे. संख्यात्मक वाढीबरोबरच, गुणात्मक वाढही महाविद्यालयाने केली आहे हे विविध वर्गांच्या निकालांवरून स्पष्ट होते.

१२ वी कला–	८६ टक्के
बी. ए. भाग– १	९९ टक्के
बी. ए. भाग– २	९० टक्के
बी. ए. भाग– ३	८६ टक्के
१२ वी वाणिज्य	८५ टक्के
बी. कॉम भाग– १	७९ टक्के
बी. कॉम भाग– २	९० टक्के
बी. कॉम भाग– ३	७४ टक्के

आजचे युग हे विज्ञानयुग, विज्ञानामुळे मानवाच्या जींवनात आमूलाग्र बदल घडवला गेला आहे. त्याचमुळे विज्ञान शिक्षण हे अगदीं जरुरीचे आहे व यापासून आमच्या विद्यार्थिनी पारख्या राहू नयेत म्हणून आमच्या महाविद्या-लयाने विज्ञान शाखेचा शुभारंभ या वर्षापासून केला आहे. ११ वी विज्ञान हा वर्ग सुरू केला असून त्याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला आहे.

या वर्षी प्रा. श्रीमती एन. एस. धुमाळ (इंग्रजी), प्रा. श्रीमती एस. एल. देसाई (मराठी) व प्रा. श्रीमती आर. व्ही. अंबवडे (अर्थशास्त्र) यांनी एम. फिल्. पदवी प्राप्त केली त्याबद्दल त्यांचे हार्दिक अभिनंद !

महाविद्यालय नेहमीच नवनवीन उपक्रम करण्यामध्ये आघाडीवर असते. या वर्षी प्रौढ व निरंतर शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत बेकरी व कन्फेक्शनरी हा कोर्स चालू केला गेला. त्याच बरोबर गतवर्षाप्रमाणे ज्यूडो कराटे चे वर्ग घेतले गेले. भद्रकाली ताराराणी व्याख्यानमालेचे दुसरे पुष्प डॉ. वसंतराव कदम, प्राध्यापक, इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ यांनी गुंफले.

'कमला' परिपूर्ण करून घेण्यात आमचे प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे बहुमोल मार्गदर्शन लाभले. त्याचबरोबर विभागीय संपादक प्रा. जे. बी. शिंदे (मराठी) व प्रा. श्रीमती सुमित्रा पोवार (हिंदी) यांचेही सहाय्य झाले.

राजहंस प्रेस, कोल्हापूरचे श्री. श्री. सी. गोसावी व त्यांचे सहकारी यांनी अंक छपाईचे काम तत्परतेने केल्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत.

प्रा. सुमती राजाराम साळुंखे
प्रमुख संपादिका

दि प्रेस अॅण्ड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स अॅक्ट
नियम ८, फॉर्म नं. ४ प्रमाणे आवश्यक असलेली माहिती

प्रकाशन स्थळ – ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रकाशन काळ – वार्षिक

मुद्रकाचे नाव – श्री. श्री. सी. गोसावी, राजहंस प्रिंटींग प्रेस, कोल्हापूर

राष्ट्रीयत्व – भारतीय

पत्ता – २५० ब/२७, नागाळा पार्क, कोल्हापूर

प्रकाशकाचे नाव – प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

राष्ट्रीयत्व – भारतीय

पत्ता – कमला महाविद्यालय. ताराराणी विद्यापीठ, राजारामपुरी, कोल्हापूर.

संपादकाचे नाव – प्रा. सुमती रा. साळुंखे

राष्ट्रीयत्व – भारतीय

पत्ता – कमला महाविद्यालय, ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

मालकी – कमला महाविद्यालय, ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

मी डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील जाहीर करतो की, वरील माहिती माझ्या समजुतीप्रमाणे बरोबर आहे.

प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार रं. पाटील

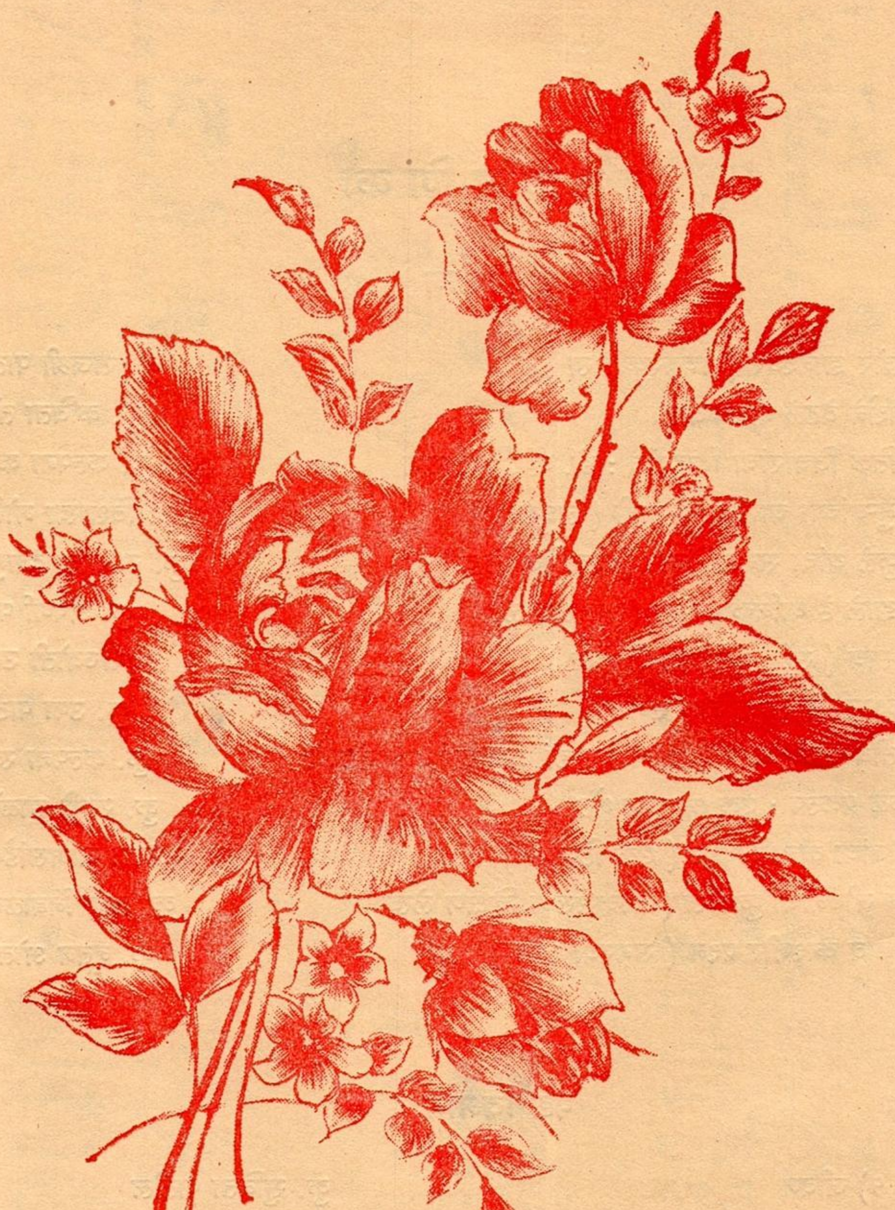

गायत्री एम्. वडोंगेकर बी. कॉम. १

मराठी विभाग

अ नु क्र म णि का

गद्य विभाग

१) बंडखोर ज्ञानेश्वर (वैचारिक लेख)	कु. राजश्री पाटील
२) निराशेने वेढले बालकवींना	कु. कविता तोरो
३) प्रागतिक विचारांचा दिग्दर्शक : डॉ. व्ही. शांताराम	कु. कल्पना कदम
४) चिरमुऱ्यांच्या चार दाण्यांसाठी (लघुकथा)	कु. विशाखा मोहिते
५) म. फुले यांचा समताविचार (वैचारिक लेख)	कु. राजनंदा देशमुख
६) पुरे झाले हे धार्मिक उत्सव (समस्या लेख)	कु. अपर्णा पाध्ये
७) बोनसाय (स्त्री-मुक्तीसंबंधी लेख)	कु. ज्योती उगळे
८) लोकशाही व सामाजिक समता	कु. उषा पाटील
९) भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	कु. कल्पना खोत
१०) गोकुळ प्रकल्प : एक अभ्यास भेट	कु. राणी साळोखे
११) वाघोबांचा कलाविष्कार (एक टिप्पणी)	कु. सुरेखा जामसांडेकर
१२) प्रबल जीवनाचा फुलोरा (लोकसंख्या शिक्षण लेख)	कु. लता निंबाळकर
१३) पंजाब व काश्मीर प्रश्न (समस्या लेख)	कु. नूतन ओतारी

पद्य विभाग

१) जीवन	कु. सुनिता पाटील
२) पापण्यांच्या शिंपल्यातून	कु. स्वाती महाबळ
३) रिता गाभारा	कु. संगीता पोळ
४) हे नुसतं बोलायचं असतं	कु. भाग्यश्री शिंदे
५) कविता	कु. उषा पाटील
६) स्वप्न	कु. कुमुदिनी पाटील
७) मी गप्प राहणार नाही	कु. हसीना जमादार

ज्ञानेश्वरी सप्तशताब्दीनिमित्य खास लेख

बंडखोर ज्ञानेश्वर

कु. राजश्री अनंत पाटील
प्रथम वर्ष कला

"बंडखोर ज्ञानेश्वर" हे शीर्षक पाहून आश्चर्य वाटलं ना तुम्हाला ? कारण तुम्ही म्हणाल की ज्ञानेश्वर हे संत होते, वारकरी होते. पण आज मी अगदी आत्मविश्वासाने सांगते आहे की ज्ञानेश्वर बंडखोरदेखील होते. त्यांनी कर्मठ समाजाविरुद्ध, सनातन्यांविरुद्ध त्याकाळी एकप्रकारचे बंडच पुकारले होते. असे हे थोर संत आणि बंडखोर ज्ञानेश्वर महाराष्ट्रात होऊन गेले. महाराष्ट्र ही शूरांची आणि संतांची भूमी आहे. यापैकी ज्ञानेश्वर हे अग्रक्रमांकी असणारे संत.

संत ज्ञानेश्वरांचा जन्म आपेगाव येथे इ. स. १२७५ साली झाला. विठ्ठलपंत कुलकर्णी आणि रुक्मिणी हे त्यांच्या आई–वडिलांचे नाव. निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपान, मुक्ताबाई ही चार अपत्ये विठ्ठलपंतांना झाली. प्रथम संन्याशाश्रम स्वीकारलेल्या विठ्ठलपंतांनी नंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारला, म्हणून गावातील कर्मठ ब्राह्मणांनी त्यांना देहदंडाचे प्रायश्चित घेण्यास भाग पाडले. मग ही चार मुले उघड्यावर पडली.

बंड करण्याची पूर्वपीठिका

ज्ञानेश्वरांच्या वडिलांनी म्हणजे विठ्ठलपंतानी प्रथम संन्याशाश्रम स्वीकारला. पण नंतर त्यांनी गृहस्थाश्रम स्वीकारला तेव्हा त्यांना ही चार अपत्ये झाली. पण संन्याशाची मुले म्हणून ज्ञानदेवादी भावंडांचा छळ सुरू झाला. त्यावेळी विठ्ठलपंत व रुक्मिणी यांनी ब्राह्मणांच्या सांगण्यावरून देहांत-प्रायश्चित घेतले आणि ही चार मुले अनाथ झाली. आईवडिलांनी देहांत–प्रायश्चित घेऊनसुद्धा ब्राह्मणांनी त्यांचा छळ थांबविला नाही.

तसेच ज्ञानदेवांची आर्थिक परिस्थिती चांगली नव्हती. ही चार भावंडे भिक्षा मागून निर्वाह करीत होती. एकदा मुक्ताईला धिरडे खाण्याची इच्छा झाली. पण कुंभाराने तिला धिरडे भाजण्याचे भांडे दिले नाही. तेव्हा ज्ञानदेवांनी आपल्या योगसामर्थ्याने आपली पाठ तापविली व मुक्ताईने त्यावर धिरडे भाजले, अशी दंतकथा आहे. यातून त्यांची गरीबी स्पष्ट होते.

पण ज्ञानदेव, भिक्षार्थी व अनाथ अशा जीवनात होणारे अपमान व सामाजिक त्रास यामुळे चिडले. ज्ञानेश्वर योगी होते; संयमी होते. एके दिवशी ते विलक्षण चिडले व आपल्या झोपडीत दार लावून बसले. मग मुक्ताबाईने त्यांची समजूत घातली तेच ताटीचे अभंग म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

गिरी–गव्हरे कशासाठी । रागे पुरविली पाठी ।
ऐसा नसावा संन्याशी । परमार्थाचा जो का द्वेषी ।
घर बांधिले डोंगरी । विषया हिंडे दारोदारी ।
काय केला योगधर्म । नाही अंतरी निष्काम ।
गंगाजळ हृदय करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ।।१।।

° ° °

अहो क्रोधे यावे कोठे । अवघे आपण निघोटे ।
ऐसे कळले उत्तम । जन तेचि जनार्दन :
ब्रीद बांधिले चरणी । नये दाविता करणी ।
वेळ क्रोधाचा उगवला । अवघा योग फोल झाला ।
ऐसी थोर दृष्टी करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ।।२।।

मुक्ताईने समजूत घालेपर्यंत ज्ञानेश्वर का एवढे चिडले होते ? त्याचा बारकाईने अभ्यास केला तर दिसून येईल की, त्यावेळचा समाजच पूर्ण दोषी आहे व त्याने या भावंडांना नको तेवढे छळले.

तसेच ज्ञानदेव किंवा त्यांच्या भावंडांची मुंज वगैरे विधी करण्यासाठी वैदिक ब्राह्मणांनी नकार दिला. त्यावेळी क्षत्रियांची देखील मुंज होत होती; पण या मुलांची मुंज वगैरे झाली नाही.

या सर्व कारणांमुळे ज्ञानेश्वर बंड करण्यास प्रवृत्त झाले. हे एकप्रकारे योग्यच होते.

रुढी व परंपरा याविरुद्ध बंडाची तयारी

ज्ञानदेवांनी जोरदार बंड सुरू केले. त्यावेळी वैदिकब्राह्मण संस्कृतभाषाच श्रेष्ठ मानत होते. अस्पृश्यांना किंवा सर्वसामान्यांना संस्कृतभाषेचे पाठपठन

करण्याचे अधिकार नव्हते. ज्ञानेश्वरांनी प्रथम मराठी-भाषेचा स्वीकार करून वैदिकब्राह्मणांना धक्का दिला. ही बंडाची पूर्वतयारी होती. त्यांनी संस्कृत भाषेला विरोध केला, असे त्यांनी मराठी भाषेतून लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीने सिद्ध केले आहे.

ज्ञानदेवांनी आणखी एक बंडखोर कार्य केले. ते म्हणजे त्यांनी वारकरी संप्रदायाची अगर भागवत धर्माची स्थापना केली. या संप्रदायामध्ये वेगवेगळ्या जातींचे लोक होते. त्यांच्यात जातिभेद नव्हते. ते ईश्वरभक्तीत तल्लीन व्हायचे म्हणून म्हणतात,

"खेळ मांडियेला वाळवंटी घायी,
नाचती वैष्णव भाई रे ।"

अप्रत्यक्षपणे त्यांनी हिंदूधर्माला विरोध केला. ज्ञानेश्वरांनी जाती-पाती कधी मानल्या नाहीत. जातिभेद न करता सर्वांना मंदिरात, देवळात प्रवेश मिळावा असे त्यांचे मत होते व त्या काळात ते जरी मान्य नसले तरी ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदाय स्थापन करून जातिभेद मोडण्याचे बंड केलेच. त्यांनी सनातन हिंदुधर्माला जबरदस्त तडाखा दिला होता.

ज्ञानेश्वरांनी स्थापन केलेल्या भागवतसंप्रदायाचे "पंढरीचा पांडुरंग" हे आद्य दैवत. सगुण आणि निर्गुणवादाची निरर्थकता त्यांनी काही अभंगांतून पटवून दिली आहे.

"सगुणाची सेज । निर्गुणाची बाज ।
सावळी विराजे कृष्णमूर्ती ।"

म्हणजेच सगुणभक्ती ही ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वीच्या काळातील एक अनिष्ट अशी गोष्ट होती. वैदिक किंवा हिंदू धर्म मानणाऱ्यांनी यज्ञयाग व मूर्तीपूजा यांचे थोतांड निर्माण करून पूजापाठ व अभिषेकादी कार्यातून सामान्यांचे शोषण सुरू केले होते. ज्ञानेश्वरांनी सगुण भक्तीतून निर्गुण भक्तीकडे आपले विचार वळवून एकप्रकारचे वैचारिक बंड केले.

अशाप्रकारे ज्ञानेश्वरांनी भाषिक व तात्विक बंड उभारले. त्यांनी वयाच्या १६ व्या वर्षी म्हणजे इ. स. १२९० मध्ये ज्ञानेश्वरी लिहिली ती सर्वसामान्यांसाठी. ज्ञानेश्वरांचे ग्रंथ पंडिती वळणाचे नव्हते. म्हणून हे ग्रंथ नवे नवे मार्ग दाखवीत आबालवृद्धांपर्यंत पोहोचले. याबाबत ज्ञानेश्वरांनी पूर्वकाळातील गौतमबुद्ध व समकालीन महानुभावपंथी उदारमतवादी संतांचे अनुकरण केले.

ज्ञानेश्वरांनी आपला ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ सर्वसामान्यांना समजावा म्हणून मराठी भाषेतून लिहिला. पण वैदिक ब्राह्मणांनी या ग्रंथाला तो मराठीत असल्याने तुच्छ लेखले. तेव्हा त्यांचा भ्रम तोडण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी अमृतानुभव हा ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिला आणि आपल्यालादेखील संस्कृत भाषा येते हे समाजाला दाखवून दिले. अशाप्रकारे ज्ञानेश्वरांनी भाषिक व तात्विक बंड केले. हिंदूधर्माचा निषेध केला आणि जाती-पाती, उच्च-नीच असा भेद न मानणाऱ्या भागवत धर्माची स्थापना करून त्याकाळच्या वैदिक समाजाविरुद्ध बंडच केले. त्यांनी हिंदूधर्म मानला नाही.

अशातऱ्हेने ज्ञानेश्वर हे योगी होते, संयमी होते. त्यांना मराठी साहित्याचे आद्यप्रवर्तक मानले जाते. त्यांच्यामुळे मराठी भाषेला महत्त्व प्राप्त झाले. जर त्यांनी आपले बंड उभे केले नसते, तर मला वाटते, आज मराठी भाषा अस्तित्वात देखील राहिली नसती. त्यांना आजही क्रांतदर्शी तत्त्वज्ञ, प्रतिभासंपन्न साहित्यिक आणि प्रभावी नीतीशिक्षक मानले जाते, असा बंडखोर पुन्हा होणे नाही. म्हणून मला म्हणावेसे वाटते –

"झाले बहू, होतील बहू
परि यासम हाच ।"

॥ राजर्षि छ. शाहू महाराज गौरवांजली ॥

कार्लाईलने विभूति-मंडळात राजालाही स्थान दिले आहे. शिवाजी महाराजांप्रमाणे शाहू महाराज हेही दिव्य विभूती होती. आणि विभूती-मंडळात शाहू महाराजांचे आसन आपल्या विशिष्ट तेजाने व स्वतंत्रपणे निरंतर चमकत राहील.

संजीवनकार श्री. द. भि. रणदिवे

बालकवी जन्मशताब्दीनिमित्य खास लेख

निराशेने वेढले बालकवीला

कु. कविता मा. तोरो
द्वितीय वर्ष कला

मराठीचे सर्वश्रेष्ठ निसर्गकवी म्हणून बालकवी साऱ्या काव्यरसिकांना सुपरिचित आहेत. किंबहुना रांगड्या मराठी मनाला निसर्गाच्या अलौकिक रूपाचे सूक्ष्म चमत्कार बघायला त्यांनीच शिकविले आहे; परंतु त्यांच्या कवीमनाचा थोडासा आढावा घेतला तर त्यांच्या काही कवितांमधून त्यांच्यात विषण्णतेची दाट छाया आहे याची कल्पना येते. त्यांच्या या विषण्ण मनोवृत्तीचे दर्शन घडविणारा हा लेख.

बालकवींचा (त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे) जन्म १३ सप्टेंबर १८९० साली खानदेशात धरणगाव येथे झाला. खानदेशातील खेड्यापाड्यात प्राथमिक शिक्षण संपल्यावर बालकवी इंग्रजी शिक्षणासाठी धुळ्यास गेले. १९०७ साली जळगावला पहिले महाराष्ट्र कवीसंमेलन भरले होते. या संमेलनात पोरवयातील बालकवींनी धीटपणे काव्यवाचन केले.

"अल्पमति मी बालक, नेणे काव्यशास्त्र व्युत्पत्ति ।
कविवर्यानो मदिय बोबडे बोल धरा परि चित्ती ।।"

या संमेलनाने त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे यांना 'बालकवी' ही पदवी मिळवून दिली. बालकवीना कविता लेखनाचा छंदच होता. प्रामुख्याने त्यांनी निसर्ग-कवितांचे लेखन केले आहे. पण त्याबरोबरच त्यांनी चिंतनविषयक, काव्यविषयक, प्रेमविषयक आणि आत्मनिष्ठ कवितांही लिहिल्या आहेत. बालकवींच्या वैयक्तिक जीवनाचा थोडासा आढावा घेतला तर त्यांच्या काही कवितांवर विषण्णतेची, उदासीनतेची अशी दाट छाया का आहे याची कल्पना येते. बालकवींची ही उदासीनतेची गाणी त्यांच्या निसर्गविषयक व प्रेमविषयक कवितांपेक्षा अधिक जिव्हाळ्याची असून अथांग करुणरसाने परिप्लुत आहेत.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर बालकवींच्यापुढे भवितव्याचा मोठा प्रश्न आ वासून उभा होता. त्यावेळच्या त्यांच्या संभ्रमित मनाच्या अवस्थेचे चित्र 'दुबळे तारू' या कवितेत चितारले आहे. संसाराच्या क्षुब्ध समुद्रात माणसाचे जीवन म्हणजे शीड नसलेल्या नौकेसारखे. सदा हृदयाला लागलेली भीतीची जाचणी, मनाची झालेली भ्रमिष्ट, गोंधळल्यासारखी अवस्था शिवाय चित्ताला चिंता जाळते आहे. हे जीवरूपी समुद्रातील तुफान कवीच्या हळव्या, कोमल, स्वप्नाळू मनोवृत्तीला असह्य होते. बालकवींनी आपल्या मन:स्थितीचे वस्तुनिष्ठ चित्रण केले आहे. ते म्हणतात, 'हा जीवन प्रवास म्हणजे यमाचा दरबार आहे.' त्यामुळे तो मध्येच सोडून द्यावा असे त्यांना वाटते.

नको नको हा प्रवास याचा,
अब्धि नव्हे, दरबार यमाचा,
सोडुनि द्यावा पंथचि याचा,
कसे हाकारूं । शिडाविण दुबळे तारूं ?

त्यांच्या निरागस, संवेदनशील परंतु दुबळ्या मनाला व्यावहारिक जीवनाचे आघात सहन करण्याइतके किंवा त्यावर मात करण्याइतके त्यांच्यात सामर्थ्य नव्हते. किंबहुना त्यांच्या जीवनविषयीच्या 'किंकर्तव्यमूढ' स्थितीचा 'दुबळे तारूं' या कवितेतून आविष्कार होतो.

आपल्या बरोबरचे आप्तमित्र, सगे–सोयरे कितीतरी पुढे गेले आणि आपण मात्र मागेच राहिलो याची खंत त्यांच्या मनाला वाटत होती. 'तेजाचा प्राण' किंवा 'संध्येचा दूत' वाटणारा बालविहग हा छोटासा पक्षी निळ्याभोर आकाशात मुक्तपणे विहार करीत असताना बालकवींनी पाहिले आहे. आपणाला त्याच्यासारखे जगता येत नाही ही खंत त्यांच्या मनाला जाचत असल्यामुळे ते त्याला उद्देशून म्हणतात,

' भ्राते माझे वातावरणी तुजपरि भिरभिरती
पंख तुटुनिया विव्हल पडलो मी धरणीवरती.'

बालकवींना आपल्या बंधनाची, अशांतीची आणि अपूर्णतेची दु:खदायक जाणीव होते.

' शून्य मनाचा घुमट ' या कवितेत बालकवींनी आपल्या अस्वस्थ मनस्थितीचे दर्शन घडविले आहे. यासाठी त्यांनी घुमटाच्या कल्पनेचा आश्रय घेऊन म्हटले आहे की–

' शून्य मनाच्या घुमटांत
कसले तरि घुमते गीत;
अर्थ कळेना कसलाही
विश्रांती परी त्या नाही;

बाहेरून येणारे स्वर या घुमटात घुसतात आणि प्रतिसाद उत्पन्न करतात, परंतु भुतासारखी जगातली सारी रूपे, सारे ध्वनी, भेसूर स्वरूप धारण करून मनाच्या त्या घुमटात प्रवेश करतात. त्यामुळे बालकवींना तो घुमट नकोसा वाटतो. हा घुमट कुणी, कुणासाठी बनविला हेच मुळी त्यांना कळत नाही. या निष्फळतेमुळे ते अस्वस्थ झाले आहेत.

आपण दु:खाने भरलेल्या जगात नांदत आहोत याचीही जाणीव बालकवींना आहे. मानवी जीवनात अनेक प्रकारच्या उणिवा असून त्या कधीच पूर्ण होऊ शकणार नाहीत हे शल्यही त्यांच्या हृदयात रुतून बसलेले आहे. या दृढमूल झालेल्या विचारांमुळे त्यांच्या मनाला विषण्णता जाळीत आहे.

' उदासीनता ' या कवितेत ते म्हणतात, ' ही अंतरीची उदासीनता कुठून येते ? ' कळत नाही. हृदयाच्या अंतर्द्वंदाला काय बोचते ते कळत नाही. काय मिळवायचे तेही कळत नाही.

' कोठुनि येते मला कळेना
उदासीनता ही हृदयाला
काय बोचते ते समजेना
हृदयाच्या अंतर्द्वंदयाला '

अशा परिस्थितीत जिवाला चैन पडत नाही. बालकवींच्या अंतरातील ही तीव्र वेदना आहे.

मानवी जग पराकाष्ठेचे स्वार्थी असून या स्वार्थापायी अनेक दीनदुबळ्यांचे हाल होतात.

' स्वार्थाच्या बाजारात किती पामरे रडतात.'

असे बालकवी ' आनंदीआनंद ' या कवितेत म्हणतात. या मर्त्य जगात दु:खाचे भयानक डोह असल्यामुळे जीवाला समाधान व शांतता या गोष्टी दुर्लभ आहेत. असा विचार त्यांनी अनेक ठिकाणी व्यक्त केला आहे.

' आनंदी पक्षी ' या कवितेत ते म्हणतात,

'आम्हाकरिता दुर्धर चिंता । नाना दु:खे हाल सभोंता ।
पुरे ! नको ही नरतनु आता । दु:खाची राशी ।।'

अशा प्रकारे आम्हाला अनेक चिंता आणि हाल आहेत. या दु:खी आणि असह्य निराशांनी भरलेल्या मानवी जगाचा बालकवींना पावलोपावली प्रत्यय येत होता.

बालकवींनी निसर्गाचे वर्णन करीत असताना निसर्गाच्या ठायी भरलेले दिव्य सौंदर्य, आनंद आणि शांती व मानवी जगतातील विषण्णता इत्यादींचा आत्यंतिक विरोध स्पष्ट केला आहे.

' तडाग असतो तर ' या कवितेत सरोवराला आकाशातील सर्व सौंदर्य आणि शांती प्रतिबिंब रूपाने आपल्या अंत:करणात धारण करता येते. पण आपण मानव असल्याने आपल्याला रात्रीच्या वेळी आकाशात प्रकट होणारे शांत सौंदर्याचे भांडार आपल्या अंत:करणात सामावून घेता येत नाही ही खंत बालकवींनी प्रकट केली आहे.

' या समयी जर तडाग असतो
रम्य दिव्य ते रेखित बसतो
हीच शांतता अशीच धरती
शुभ्र जलाच्या हृदयात.'

मी स्वत:च जर तडाग (तलाव) असतो तर आकाशातील दिव्य रमणीय सौंदर्य माझ्या शुभ्र जलाच्या हृदयात रेखीत बसलो असतो. या कवितेतील त्यांच्या मनाची खंत प्रत्ययकारी वाटते.

'काळाचे लेख' या कवितेत बालकवी म्हणतात, ' पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरण्यासाठी काळाने आकाशावर लिहिलेल्या नक्षत्रादी लेखांचे रहस्य लिहिले आहे. या आकाशावर काळाने जी शांती लिहून ठेवली आहे ती आम्हास मिळत नाही आणि या विश्वाच्या हृदयातील स्वर्गीय भाषांची त्यांनी रंगवलेली चित्रे आम्हास समजत नाहीत. हे मोठे दुर्दैव आहे. ' अशी खंत त्यांनी व्यक्त केली आहे.

'विश्वाच्या हृदयातल्या निवडुनी स्वर्गीय भावांप्रती
चित्रे रंगविली तये, न कळती हा हंत आम्हास ती !'

बालकवींना संसाराचे, जीविताचे क्षणभंगुरत्व जाणवू लागले होते. त्यामुळे त्यांच्या मनात निर्माण झालेली उदासीनतेची अस्पष्ट धूसर छटा 'अनंत' या कवितेतून दिसून येते. खिन्नपणा आपल्या निराश हृदयाला क्षणभरही सोडीत नाही असे त्यांनी पुनः पुन्हा केविलवाणेपणाने म्हटले आहे.

'यमाचे दूत' या कवितेत या साऱ्या उदासीनतेने, विषण्णतेने अक्राळविक्राळ रूप धारण केले आहे अशी चिंता व्यक्त केली आहे. यमाचे दूत मृत्यूची सावली होऊनच आले आहेत. गिरीशिखरावरून 'आ' पसरून हे अक्राळविक्राळ यमाचे दूत कवीला बोलवीत आहेत.

'बोलवितात विक्राळ यमाचे दूत,
काळया अंधारात दडोनी
किंवा पडक्या बुरुजावरूनि.'
शब्द येतात । 'चल नको बसू जगतात.'

परिस्थितीच्या कठोर भुतांच्या रूपाने हे यमदूत कवीला भेडसावतात. त्यांना शून्यमनस्क बनवितात.

नाजूक हृदयाच्या कवीला हा छळ सहन होत नाही. या औदासीन्याचा इतका अतिरेक होतो की कवीला मरणांची ओढ लागते. 'काळास' या कवितेत आपल्या विमनस्कतेचे स्वरूप कवीने अगदी स्पष्टपणे वर्णिले आहे. त्यांचे मन शून्य झाले आहे. या नैराश्याची भावना पराकाष्ठेची बळावल्यावर बालकवींनी मृत्यूचे आवाहन पुढील कारुण्यपूर्ण शब्दांत केले होते.

'ये काळा ध्यान तुझे मात्र मला लागले !'

॥ राजर्षि छ. शाहू महाराज गौरवांजली ॥

शाहू महाराजांच्या अंतःकरणात खोल कुठे तरीं म. फुलें यांच्या प्रेरणेंचा स्पर्श झाला. ते काही काळ झपाटले गेले आणि अनेक अभूतपूर्व सुधारणा त्यानी धडाक्याने सुरू केल्या. त्यात बहुजनसमाजाचे शिक्षण, त्याना शाळात बिनबोभाट प्रवेश, शिष्यवृत्या, वसतिगृहे, इत्यादींसाठी आपली राज्यकर्त्याचीं सारी शक्ती, अधिकार, साधनसामुग्री, त्यानी सर्वतोपरीं उपयोगात आणली. उच्चवर्णीय अधिकाऱ्यांचा, कारभाऱ्यांचा, शिक्षकांचा छुपा विरोध–असहकार त्यानी हाणून पाडला आणि एक प्रकारे बहुजन–समाजाच्या सामुदायिक प्रमाणावरील शिक्षणाचा पाया घातला.

– कॉ. प्रभाकर वैद्य

प्रागतिक विचारांचा दिग्दर्शक 'डॉ. व्ही. शांताराम'

कु. कल्पना वसंतराव कदम
द्वितीय वर्ष कला

१९३० ते १९६० ही तीन दशके ज्यांनी आपल्या समाजाला रूढी–परंपरांना न मानवणाऱ्या, त्यांना धक्का देणाऱ्या अशा प्रखर प्रागतिक आचार–विचारांच्या चलचित्रकृती निर्माण करून सिनेमासृष्टीत खळबळ माजवली असे अभिनेता, निर्माता, दिग्दर्शक व संकलक इ. सर्व गुणांनी संपन्न असलेले व्ही. शांताराम २७ ऑक्टोबर १९९० ला आपल्यातून निघून गेले. तरी त्यांचे वेगळेपण भारतीय सिनेमासृष्टीत अबाधित असेच आहे.

"ऐ मालिक तेरे बंद हम,
ऐसे हो हमारे करम ।
नेकी से चले और बदी से टले,
ताकि हँसते हुए निकले दम ॥"

" दो आँखे बारह हाथ " मधील ही मंगल प्रार्थना म्हणजेच व्ही. शांताराम यांच्या कलादालनातील कौस्तुभमणी. या चित्रपटातूनच त्यांनी उजाड माळ–रानात माणुसकीचा मळा फुलवला. आणि आपले वेगळेपण साऱ्या जगाला दाखवून दिले. १९५७ मध्ये तयार झालेल्या या चित्रपटातून त्यांनी सहनशीलता, समर्पण म्हणजेच अहिंसा हे गांधी–तत्त्व जरी यशस्वी–रित्या साकारले असले तरी या अहिंसावादाची दुसरी बाजू म्हणजे सहनशीलतेच्या पलीकडे अन्याय होत असल्यास हिंसेला हिंसेनेच उत्तर दिले पाहिजे हे दुसरे गांधी–तत्त्व साकारण्यात शांतारामांच्यातील दिग्दर्शक कमी पडला. असे असले तरी याच चित्रपटाने त्यांना जागतिक कीर्तीच्या शिखरावर नेऊन ठेवले. " १९५८ सालातील जगातील सर्वश्रेष्ठ चित्रपट " हा सन्मान हॉलीवूड आंतरराष्ट्रीय वृत्तसंस्थेने त्यांना देऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव केला. शिवाय सर्वोत्कृष्ट भारतीय चित्रपटाचे ' राष्ट्रपतीपदक ' आणि सर्वोत्कृष्ट हिंदी चित्रपटाचे ' राष्ट्रपती पदक ' ही याच चित्रपटाला मिळाले.

' सुरेखाहरण ' १९२०–२१ सालचा बाबूराव पेंढारकरांचा हा चित्रपटच भारतीय सिनेसृष्टीस 'व्ही. शांताराम' हे अमोल रत्न देऊन गेला. १८ नोव्हें. १९०१ साली कोल्हापूर येथे जन्मलेल्या शांताराम यांनी १९२७ मध्ये 'नेताजी पालकर' हा आपला पहिला चित्रपट निर्माण केला. त्यापाठोपाठ भारतातील पहिला रंगीत चित्रपट 'सैरंध्री' (१९३३) निर्माण करण्याचा मान त्यांनी मिळवला. त्यानंतर त्यांनी 'अमृतमंथन'ची निर्मिती केली. सर्व कुटिल, दुष्ट कृत्य करणाऱ्या, धर्मावरील अंधश्रद्धेमुळे प्रेरित झालेल्या स्वतःच्या विचारधारणेवर प्रचंड विश्वास असणाऱ्या राजगुरुचे पात्र या चित्रपटात शांताराम यांनी फारच वेगळ्या छटांनी रंगवले आणि धर्मनिष्ठेपायी स्वतःचं आत्म-बलिदान करणाऱ्या खलनायकाचे नव रूप प्रेक्षकांना पहायला मिळाले.

परंतु व्ही. शांताराम यांच्यातील प्रागतिक विचारांचा दिग्दर्शक उदयास आला तो त्यांनी १९३५ मध्ये निर्माण केलेल्या 'धर्मात्मा' (महात्मा –हिंदी) या चित्रपटाद्वारे. या चित्रपटात त्यांनी ब्राह्मण–दलित एकसमान दाखवण्याचा यशस्वी प्रयोग केला, परंतु त्याकाळातील व्यक्तींच्या पचनी न पडणारा असा हा विषय असल्याने त्यांना समाजाच्या छळाला तोंड द्यावे लागले. खुद्द त्यांच्या सहकाऱ्यांनी त्यांच्याविरुद्ध कट केला. त्यामुळे त्यांच्यातील दिग्दर्शकाला थोडी खीळ बसली. तरी १९३६ मध्ये त्यांनी जगातील तीन उत्कृष्ट चित्रपटांपैकी एक चित्रपट हा बहुमान मिळवणारा ' अमरज्योती ' हा चित्रपट काढला. ' व्हेनिस फिल्मोत्सवा ' साठी पाठविलेला तो पहिला भारतीय चित्रपट होता. भविष्यकाळाच्या पाऊलखुणा जाणून त्यांनी स्त्री–स्वातंत्र्य ही नवी विचारधारा या चित्रपटात साकारली होती.

पण खऱ्या अर्थाने ' प्रायोगिक चित्रपटांचा युगारंभ ' झाला तो त्यांच्या ' दुनिया न माने ' 'कुंकू' (मराठी) या बालविवाहाची समस्या मांडणाऱ्या सामाजिक चित्रपटाने. या चित्रपटात त्यांनी वृद्धत्वाकडे

झुकलेल्या प्रौढ नायकाने आपल्या तरुण पत्नीच्या कुंकवाचा आपण दुबळा आधार आहोत याची जाणीव झाल्यानंतर तिचा दुसरा विवाह करून देण्याचे धाडस दाखविले आणि या त्यांच्या क्रांतिकारी विचारांनी भारतीय संस्कार व परंपरांना धक्का दिला. त्यामुळे शांताराम हे सनातनवादी विचारधारणा असलेल्या भारतीयांच्या टीकांचे लक्ष्य बनले. त्यांचे क्रांतिकारक मत त्यांनी या चित्रपटाद्वारे साकारले; परंतु त्यांच्या संपूर्ण हयातीत अशी क्रांतिकारक सामाजिक घटना त्यांना पहावयास प्रत्यक्षात मिळाली नाही याचीच त्यांना खंत वाटे आणि ही खंतसुद्धा त्यांच्या समाजपरिवर्तनाच्या कळकळीची निदर्शकच आहे. विज्ञानाच्या आपण किती जरी गप्पा मारत असलो, स्वत:ला कितीही विज्ञाननिष्ठ समजत असलो तरी आपल्या अंतरंगातील सनातनी आचार–विचार, संस्कार यांना आपण तिलांजली देऊ शकत नाही त्यामुळे एकट्या व्ही. शांताराम यांचे क्रांतिकारी चित्रपट समाजप्रबोधन करण्यास अपुरे पडतात हे यातून सिद्ध झाले.

तरी १९३९ मध्ये त्यांनी वेश्यांच्या जीवनाचे चित्रण करणारा 'आदमी' (' माणूस '–मराठी) हा सामाजिक चित्रपट काढला. हा चित्रपट निर्माण झाल्यानंतर शांताराम यांच्यातील आणखी एक वेगळे–पण सिद्ध झाले, ते असे की, त्यांच्या नायिकेच्या भूमिका या वास्तवतेला धरून असतात. आणि आपला अभिनय ते कधीही नायक–नायिकेवर लादत नाहीत. तसेच सध्याच्या चित्रपटांप्रमाणे त्यांनी कधीही नायिकेला ओढून–ताणून निष्कलंक दाखविण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळेच त्यांच्या नायिका या जमिनीवर वावरणाऱ्या होत्या असे म्हटले जाते. त्याचबरोबर शांतारामही, जे कडवट सत्य आहे, ज्याला कधी ना कधी सामोरे जावेच लागणार ते सत्य रंगविण्यास डगमगले नाहीत म्हणूनच आजही समाजात त्याचं असं एक वेगळं स्थान आहे.

त्यानंतर त्यांनी १९५० मध्ये 'दहेज' हा सामाजिक चित्रपट निर्माण केला. या चित्रपटाद्वारे त्यांनी आता अस्तित्वात असलेली हुंड्याची सामाजिक समस्या ४० वर्षांपूर्वी इतक्या बारकाईने दाखविली की त्यांच्यातील क्रांतिकारक विचार हा आपल्यापेक्षा किती वर्षांनी पुढे होता याची कल्पना येते. हा चित्रपट प्रदर्शित झाल्यानंतर बिहार सरकारने या सामाजिक समस्येचे परिणाम लक्षात घेऊन व्ही. शांताराम यांच्या दूरदृष्टेपणाचा पुरस्कार म्हणून विधानसभेत 'हुंडा-विरोधी बिल ' पास केले आणि व्ही. शांताराम यांच्या दृष्टीने 'दादासाहेब फाळके' पुरस्कारापेक्षाही हे बिलच त्यांचा एक सर्वोच्च पुरस्कार होता. कारण यामुळे त्यांच्या क्रांतिकारी विचारांना राजकीय बळ प्राप्त झाले. शिवाय समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे स्त्रिया, की ज्यांच्या मनाची पकडसुद्धा शांतारामांच्या क्रांतिकारी विचारांनी घेतली. त्यामुळे या चित्रपटास व्ही. शांताराम यांच्या प्रायोगिक चित्र–कारकीर्दीत अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

हिंदी प्रमाणेच मराठी भाषेतही व्ही. शांताराम यांनी 'अमरभूपाळी', 'पिंजरा' व 'झुंज' हे प्रायोगिक चित्रपट निर्माण केले. 'अमरभूपाळी' मध्ये त्यांनी एका गवळ्याच्या पोराला महान गायकाच्या प्रतिमेत दाखविले. ज्या समाजातील उच्चवर्णीयांना कनिष्ठ दर्जाच्या लोकांच्यामध्ये असलेल्या कला–गुणांचा गौरव करण्याची रीतच माहीत नाही किंबहुना अशी गोष्ट त्यांच्या प्रतिष्ठेस बाधा आणते शिवाय एका कनिष्ठ दर्जाच्या व्यक्तीने त्यांची बरोबरी करणे म्हणजे तो एक आपला अपमान आहे असे ते समजतात अशा समाजात 'अमरभूपाळी' म्हणजे आव्हान होते की जे शांतारामांनाच पेलवणारे होते. यानंतरच्या त्यांच्या ' पिंजरा ' या मराठीतील पहिल्या ' राष्ट्रपतीपदक ' विजेत्या रुपक–चित्रामध्ये त्यांनी आदर्शांची जपणूक करणाऱ्याला किती समस्यांना तोंड द्यावे लागते व त्याचेच आदर्श त्यालाच पायदळी तुडवावयास लावणाऱ्यांची संख्या आपल्या समाजात कमी नाही हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचबरोबर एक तमासगीर स्त्रीही किती उच्चदर्जाचे खोल व मृत्यूलाही न घाबरणारे असे प्रेम करू शकते हे चित्रित केले आहे. तर 'झुंज' या चित्रपटात 'अस्पृश्यांनी अन्याय सहन न करता आपले हक्क उच्चवर्णीयांच्याकडून हिसकावून घेतले पाहिजेत'. अशी शिकवण शांतारामांनी दिली की जिची गरज आजही समाजाला आहे.

अशा या त्यांच्या सामाजिक चित्र–प्रवासास जरी व्यावसायिक यश मिळाले नाही तरी त्यांच्या समाज–क्रांतिकारी विचारधारणेत बदल झाला नाही आणि हेच एक शांतारामबापूंचे मोठेपण होते की ज्यामुळे भारतीय चित्रपटसृष्टीस त्यांच्या अढळस्थानावर कोणत्याही इतर दिग्दर्शकाचा हक्क सांगता येणार नाही; परंतु अशा या दुर्मिळ दिग्दर्शकाची किंमत समाजाला लवकर कळली नाही हेच भारतीय सिनेमासृष्टीच मोठं दुर्दैव आहे. ■

(लघुकथा)

चिरमुऱ्यांच्या चार दाण्यासाठी

कु. विशाखा बाबासाहेब मोहिते
द्वितीय वर्ष कला

शालन एक गरीब व सुशील स्त्री. लहानपणापासून घरादाराची जबाबदारी तिच्या अंगावर पडली होती. तिच्या लहानपणीच वडिलांनी संन्यास घेतला होता. भाऊ नसल्याकारणाने छोटचा दोन बहिणी व आईची जबाबदारी तिच्यावर येऊन पडली होती. ती फक्त पाच वर्षांची असताना तिला तिच्या आईबरोबर कामाला जावे लागत असे. काही दिवस तिने असे काम केले व आणखी तीन वर्षांनी तिला तिची स्वतंत्र कामे मिळू लागली. फक्त आठ वर्षांची असताना तिला खेळण्या–ऐवजी काम करावे लागत होते. असेच दिवस निघून गेले. शालू चांगली १३–१४ वर्षांची झाली. वयात आल्या कारणाने आईला फार काळजी वाटत होती. दिसायला सुंदर असलेली शालन अधिकच सुंदर दिसू लागली. त्यातच त्यांच्या पाहुण्यांनी तिला मागणी घातली. पण शालनच्या आईची त्यांना अट मान्य करावी लागली व शालनच्या आईने रामरावांना घरजावई करून घेतले. माणसाच्या जीवनात एक गोष्ट असते ती म्हणजे – सुख कधी लागोपाठ येत नाही तर त्याला दुःखाशी सुद्धा सामना करावयाचा असतो.

लग्न थाटामाटात उरकले; पण काही दिवसातच शालनची आई वारली. शालनला फार दुःख झाले बहिणींची जबाबदारी तिच्यावर येऊन पडली. तिचा नवरा सुद्धा बायकोच्या पैशांवर ऐष करू लागला. त्याला दारूचे वाईट व्यसन लागले. घरात कमावणारे हात दोनच पण खाणारी तोंडे जास्त होती. एक एक पैसा जमवून तिने बहिणींची लग्ने गरिबांबरोबर का होईनात उरकली.

एका गणेशचतुर्थी दिवशी शालनला मुलगा झाला. गणेशचतुर्थीदिवशी झाला म्हणून त्याचे नाव गणेश ठेवण्यात आले. काही दिवस सुखात गेले. नवरा दारू पीत होता. ती त्याला पैसे देत होती. एके दिवशी संध्याकाळच्या वेळी ती घरी परत आली तर तिला दिसलेल्या दृश्यामुळे ती चक्कर येऊन पडली. घरात लोकांची गर्दी झाली होती व तिचा नवरा रक्ताने माखलेल्या कपडयाने तिथे पडला होता व तिचा मुलगा तेथे रडत बसला होता. जेव्हा ती शुद्धीवर आली तेव्हा तिला कळून चुकलं की तिचा नवरा या जगात नव्हता. सकाळी दारू प्यायला म्हणून त्याने पैसे नेले होते. दारू पिऊन येत असताना बाजारपेठेत एका बैलाने त्याला शिंग मारले व रक्तस्राव झाल्याने त्यातच त्याचा अंत झाला. शालन फार दुःखी झाली. ती आपल्या मुलाला जवळ घेऊन एकसारखी रडू लागली. कामालाही फार दिवस गेली नाही. तिच्यात जगण्याची इच्छाच उरली नव्हती; पण आपल्या मुलासाठी जीवन कंठावयाचे. त्याच्या शिवाय आपल्याला जीवनात कोण आहे ? याचा विचार करून ती परत पूर्ववत कामाला लागली. ती आपला मुलगा गणेश याचे फार लाड करत असे. असेच दिवस निघून गेले. वर्षे उलटली. गणेश सात वर्षांचा झाला होता.

या वर्षी गणेशचतुर्थी महिनाअखेरीस होती. शालनजवळ सणासाठी पैसे नव्हते. कारण तिचा पगारच झालेला नव्हता. त्यातच गणेशचतुर्थीच्या आदल्या दिवशी तिच्या मुलाने गाडीवरच्या आईसक्रीम-साठी हट्ट केला पण पैसे काही जवळ नव्हते. पण गणेश ऐकायलाच तयार नव्हता. त्यावेळी शालू चिडली व तिने त्याला खूप मारले. कधीही मार न खाल्लेल्या गणेशला फार वाईट वाटले व तो रडत रडत झोपला. सकाळी उठल्यावर त्या निष्पापाच्या मनात काहीच नव्हते. तो आईला म्हणाला, "आई संध्याकाळी लवकर ये."

शालनला गदगदून आले. तिने त्याला कुशीत घेतले व मनसोक्त रडली व म्हणाली " बाळा, येताना मालकीणबाईंनी काही राहिलेले मोदक दिले तर तुला आणते तोपर्यंत तू इथेच बस. "

आज शालनचे मन कामावर नव्हते. ती एकसारखी आपल्या हाताकडे पहात होती. त्या हाताने तिने गणेशला मारले होते. इकडे गणेश झोपडीबाहेर बसला होता. त्याच्यापेक्षा मोठी शेजारची मुले होती ती गणपतीच्या मिरवणुकीत जात होती. खोबरे, चिरमुरे उचलून आणत होती. सकाळपासून पोटात काही नसलेल्या गणेशला सुद्धा आपण ते खोबरे व चिरमुरे आणावयास जावे असे वाटत होते. लोक बेभान होऊन नाचत होते. तेथे लेझीम, बँड, ट्रक्स, ट्रॅक्टर्स होते. गणपतीची मोठ्या जोषात मिरवणूक चालली होती.

संध्याकाळी शालनने मालकीणबाईकडून राहिलेले मोदक मागून ताट भरून आणले होते. त्या आनंदातच ती घरी येत होती. तिला गणेशचा सुकलेला चेहरा दिसत होता आणि त्यामुळेच तिचे पाय भरभर पडत होते. ती ज्यावेळी दाराजवळ आली त्यावेळी सर्वजण तिच्याकडे पाहून " चुक् ऽऽ चुक् " असे उच्चार करत होते. तिला काहीच कळत नव्हतं. इतक्यात पोलीस तिच्या जवळ आले. त्यांच्या पाठीमागून एक हवालदार हातातून पांढऱ्या कापडात झाकलेले काहीतरी घेऊन येत होता. तिला काहीच समजत नव्हते. तिची नजर कावरी बावरी झाली. तिची नजर त्या गर्दीत गणेशला शोधत होती. इतक्यात तो इन्स्पेक्टर म्हणाला, " बाई हा मुलगा तुमचा आहे का ?" तिने ते कापड उघडून बघितले आणि तिला मोठा मानसिक धक्का बसला. चिरमुरे व खोबरे आणण्यासाठी गेलेल्या गणेशचा ट्रक–खाली चिरडून अंत झाला होता.

मानसिक धक्क्याच्या कारणाने शालन अतिशय दु:खी झाली होती. तिच्या आयुष्यात अंधाराशिवाय आता काहीच उरले नव्हते.

॥ राजर्षि छ. शाहू महाराज गौरवांजली ॥

' महाराष्ट्राच्या राजाच्या गळ्यात कवड्यांची माळ ' असे म्हणतात. मला ती माळ फार सूचक वाटते. लोकांचा राजा म्हणून ज्याला जगायचे असते त्याने स्वत:चे जीवन कवडीमोल मानायची तयारी ठेवावी लागते उपभोगशून्य स्वामी ह्यासारखी सत्ताधीशाला सुंदर बिरूदावली नाही. शाहू महाराजांना ती लाभलेली होती.

– श्री. पु. ल. देशपांडे

म. फुले यांचा समता विचार

कु. राजनंदा देशमुख
द्वितीय वर्ष कला

समाजाच्या चरणावर स्वतःला सर्वस्वी वाहून समाजाचे शिव्याशाप खात त्याच समाजाचे भले करायला धावणारा महाराष्ट्राचा पहिला कर्ता पुरुषोत्तम म्हणून कुणास म्हणावयाचे असेल तर ते जोतिराव गोविंद फुले यांनाच ! परमेश्वरी साक्षात्कार किंवा अध्यात्माची कसलीही रुपेरी किनार या माणसाच्या जीवितकार्यास अथवा ध्येयास नसताना आपल्या तिखट परंतु तळमळीच्या बोलांनी या व्यक्तीने सगळ्या महाराष्ट्राला खडबडून जागे केले. आणि त्यामुळेच आयुष्यभर निंदा–टीका यांचेच धनी व्हावे लागलेल्या त्या विभूतीस शेवटी समाजानेच "महात्मा" या पदाने सन्मानित केले.

आपल्या समाजासाठी, विशेषत: समाजातील दीनदुबळ्या लोकांच्या उद्धारासाठी, कार्य करीत राहण्याचा जोतिबांचा निश्चय प्रारंभीच दृढ झाला आणि आपले संपूर्ण जीवन त्यांनी लोकसेवेला वाहून घेतले. 'महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाला, पददलित जनतेला आणि शूद्रातिशूद्रांना हजारो वर्षांच्या गाढ निद्रेतून जागे करून त्यांना आपल्या न्याय व हक्कांची जाणीव करून देणारा आणि त्यांचे हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी आपल्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत अविरत झगडणारा महामानव महात्मा जोतिबा फुले हाच होय.

इंग्रजी राजवटीने भारतीय शूद्रातिशूद्रांना भटशाहीच्या तुरुंगातून सोडवण्याच्या कामी आधीच्या कोणत्याही राज्यकर्त्यांपेक्षा अधिक मजल मारली असल्याचे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करून जोतिराव पुढे म्हणतात की, "या देशात इंग्रज सरकार आल्यामुळे शूद्रादि, अतिशूद्र लोक भटांच्या कायिक दास्यत्वातून मुक्त झाले खरे; परंतु आम्हास सांगण्यास मोठे दुःख वाटते की अद्यापि आमचे दयाळू सरकारचे शूद्रादि अतिशूद्रांस विद्या देण्याविषयी दुर्लक्ष असल्यामुळे ते अज्ञानी राहून भट लोकांच्या बनावट ग्रंथांच्या संबंधाने त्यांचे मानसिक दास झालेले आहेत व त्यास सरकार-जवळ दाद मागण्याचे त्राण राहिलेले नाही." शिक्षण मिळाले तरच जनसामान्यांची मानसिक दास्यातून मुक्तता होऊ शकेल. आर्यभटांनी ज्ञानबंदीद्वारे भरभक्कम केलेल्या विषमतांच्या भिंतींना सुरुंग लागून भगदाडे पडतील आणि समताधिष्ठित समाजाचे स्वप्न साकार होऊ शकेल हा जोतिरावांचा आशावाद त्यांच्या काळाशी एकंदरीत सुसंगतच होता.

विद्येची महती समाजाला समजावून देताना जोतिबा फुले म्हणतात–

विद्येविना मती गेली; मतीविना नीती गेली;
नीतीविना गती गेली; गतीविना वित्त गेले;
वित्ताविना शूद्र खचले; इतके अनर्थ एका अविद्येने केले!

सुदृढ राज्यपद्धतीच्या निर्मितीसाठी त्यांना हे अत्यावश्यक वाटते की, समाजाचा कोणताही घटक शिक्षणापासून वंचित राहता कामा नये ते म्हणतात, "शूद्र शेतकऱ्यांचे मुलांस विद्वान करण्याकरिता त्यांच्या जातीतील स्वत: पाभरी, कोळपी व नांगर हाकून दाखविणारे शिक्षक तयार करून त्यांच्या शाळेत शेतकऱ्यांनी आपली मुले पाठविण्याविषयी कायदा करून, प्रथम काही वर्षे त्यांच्या परीक्षा घेण्याकरिता हलक्या इयत्ता करून, त्यांस ब्राह्मणांच्या मुलांसारख्या पदव्या देण्याची लालूच दाखवून, त्यांच्या मुलामुलींच्या लग्नात लग्नविधी करण्याविषयी परजातीने जुलूम करू नये म्हणून बंदोबस्त केल्याशिवाय शूद्र शेतकऱ्यात विद्या शिकण्याची गोडी उत्पन्न होत नाही." त्यांनी असा आग्रह धरला होता की प्राथमिक शिक्षण वयाच्या १२ व्या वर्षापर्यंत सक्तीचे करावे. जनसामान्यांच्या जीवनाशी जुळणारे अभ्यासक्रम तयार करावेत आणि ते त्यांना आस्थेवाईकपणे शिकवणारा, त्यांच्यात मिळून मिसळून वागणारा आणि त्यांच्या गरजा व अपेक्षा अचूकपणे ओळखू शकणारा असा अध्यापकवृंद प्रशिक्षित केला जावा. अभ्यासक्रमात इतर विषयांबरोबरच शेतीचे

व आरोग्यविषयक उपायांचे प्राथमिक ज्ञानही अंतर्भूत करावे.

इंग्रजी विद्वान सत्पुरुषांनी आर्यांच्या कृत्रिम धर्मग्रंथांचा व संहितांचा भंडाफोड केला आणि त्यांची इंग्रजी भाषांतरे करून ती जगात सर्वत्रांस उपलब्ध करून दिली. याबद्दल जोतिराव कृतज्ञता व्यक्त करतात. कारण त्यामुळे वेदबंदीमुळे गुलदस्तांत राहिलेले ब्रह्म–कपट उघडचावर येऊन शूद्राचे डोळे उघडले, हे त्यांनी अनुभवलेही. राज्यकर्त्यांनी आता येथेच न थांबता ब्राह्मणांनी शूद्रांभोवती सापाच्या विळख्याप्रमाणे जे गुलामगिरीचे पाश हजारो वर्षांपासून आवळले आहेत त्यातून शूद्रांची सुटका करण्यासाडी त्यांनी अधिक काहीतरी भावात्मक कार्य करावे अशी अपेक्षा जोतिरावांनी व्यक्त केली आहे.

स्त्रियांची स्थिती सुधारावयाची असल्यास त्यांना ज्ञानाचे दरवाजे खुले करून देणे आवश्यक आहे हे ओळखून त्यांनी स्त्री–शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. १८४८ मध्ये त्यांनी पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. त्यानंतर १८५२ मध्ये अस्पृश्यांसाठीही एक शाळा काढली. आपल्या पत्नी सावित्रीबाई यांना स्वत: घरी शिक्षण देऊन त्यांची शिक्षिका म्हणून शाळेत नेमणूक केली. या कार्यामुळे पुण्यातील सनातनी ब्राह्मण मंडळी त्यांच्यावर संतापली. त्यांनी विरोध करून जोतिबांवर मारेकरी घातले तरी ते डगमगले नाहीत.

सर्वांना शिक्षण मिळण्यासाठी सार्वजनिक शिक्षणाच्या प्रश्नाबाबत सरकारकडे आग्रह धरला होता. बहुजन समाजाला शिक्षण मिळाल्याशिवाय त्याची प्रगती होऊ शकणार नाही असे: त्यांनी आग्रहपूर्वक सांगितले. शिक्षणविषयक प्रश्नासंबंधी १८८२ मध्ये सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नेमला होता. त्या आयोगापुढे साक्ष देताना जोतिरावांनी सांगितले की, सरकार गरीब शेतकऱ्यांकडून शेतसारा वसूल करते. त्या वसुलीचे उत्पन्न वरिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणावरच खर्च होते आणि वरिष्ठ वर्ग फक्त स्नत:पुरताच विचार करतो. म्हणून सरकारने कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे. प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवली पाहिजे. शेतकऱ्यांकडून घेण्यात येणाऱ्या शेतसाऱ्यापैकी अर्धा भाग हा प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावा अशी मागणी त्यांनी केली होती.

अस्पृश्यांना हिंदू धर्मातील उच्च वर्णियांनी साधे माणुसकीचे हक्क नाकारले होते. शास्त्राप्रमाणे शूद्रांना विद्येचा अधिकार नाही असे उच्च वर्णियांचे मत होते. त्यामुळे अनेक वर्षांपासून हा समाज अज्ञान अंध:कारात खितपत पडला होता. अस्पृश्य उद्धारासाठी त्यांना हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रथम शिक्षण देऊन अज्ञान दूर केले पाहिजे याची जाणीव त्यांना झाली. म्हणून शिक्षणाचे कार्य त्यांनी हाती घेतले. अतिशूद्रांची शाळा स्थापन करण्यास त्यांनीं जे नीतिधैर्य प्रकट केले त्याला तत्कालीन महाराष्ट्राच्या इतिहासात तोड नाही.

शूद्र–अतिशूद्र, कनिष्ट वर्गाच्या शोषणास व गुलामगिरीस कारणीभूत ठरलेल्या सामाजिक विषमतेचे मूळ कशात आहे याचा शोध घेऊन त्यांनी ब्राह्मणी वर्चस्वातूनच समाजात पराकोटीची विषमता निर्माण झाली हा निष्कर्ष काढला. ब्राह्मणी वर्चस्वाविरुद्ध चळवळ सुरू करण्याची गरज असल्याचे त्यांचे मत होते. त्यासाठी २४ सप्टेंबर, १८७३ रोजी पुणे येथे बहुजन समाजाच्या ' सत्यशोधक समाजाची ' स्थापना केली. या सत्यशोधक समाजाची प्रमुख उद्दिष्टे म्हणजे शूद्र, अतिशूद्रांची ब्राह्मण पुरोहितांकडून होणारी पिळवणूक थांबवणे, अतिशूद्रांना मानवी हक्कांची जाणीव करून देणे, ब्राह्मणांच्या धार्मिक व मानसिक गुलामगिरीतून मुक्तता करणे इ. होते. सर्व जातींचे सभासद यात सामील होते. सत्यशोधक समाजाद्वारे उभारलेला लढा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक गुलामगिरीविरुद्धचा होता. कनिष्ठ वर्गाचा उद्धार करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश होता. आधुनिक पुनर्घटनेसाठी चळवळ सुरू करणारी पहिली संस्था म्हणजे सत्यशोधक ससाज होय. बहुजन समाजाला बोलके करण्याचे कार्य सत्यशोधक समाजाने केले.

रूसोने म्हटल्याप्रमाणे, 'प्रत्येकाला सत्ता व संपत्ती हुबेहूब सारख्याच प्रमाणात मिळावी असा समतेचा अर्थ आपण घेऊ नये, तर कोणताही नागरिक, इतर नागरिकाला खरेदी करू शकेल इतपत श्रीमंत किंवा स्वत:ला विकणे भाग पडण्याइतपत गरीब असता कामा नये हा समतेचा खरा अर्थ आहे. '

व्यक्तीची योग्यता हा निकष महत्त्वाचा ठरवून समान योग्यतेच्या व्यक्तींना समान वागणूक देणे म्हणजे समता असा समतेचा अर्थ मान्यता पावला.

जोतिराव फुले यांनी आपल्या लेखनातून इथल्या विषम समाजव्यवस्थेची उपपत्ती सांगून तिची तर्कदुष्टता स्पष्ट केली आहे. माणसाचे माणूस म्हणून असलेले हक्क

कोणीही, कधीही व कुठेही नाकारू शकत नाही ही भूमिका त्यांनी मांडली. विषय समाजव्यवस्थेच्या व श्रमविभागणीच्या मुळाशी असलेल्या निहित हितसंबंधावर प्रकाश टाकला. जातिभेदनिराकरण, अस्पृश्यता–निवारण आणि स्त्री–पुरुष समतेचा साक्षेपी पाठपुरावा केला. शिक्षण, प्रबोधन, कायदा, व्यवसायमुक्ती, संघर्ष, सत्यधर्माचरण अशा मार्गांचा समताधिष्ठित समाजाच्या प्रतिष्ठापनेसाठी कसा वापर करता येईल याचा सूक्ष्म विचार केला. शोषणपर समाजरचना ज्या ब्राह्मणी व वर्णश्रेष्ठत्ववादी विचारप्रणालीवर आधारित होती तिची पर्यायी समतावादी विचारप्रणालीची मांडणी केली.कपट कारस्थानपूर्वक इथली विषमता टिकवणाऱ्या भूदेवांना जसे त्यांनी धारेवर धरले तसेच शूद्रातिशूद्रांमधील ज्या कोणाला वर्णश्रेष्ठत्वाच्या अहंगंडाने पछाडले होते त्यांचीही भंबेरी उडवली. या सर्व कारणांनी जोतिराव हे त्यांच्या काळातील श्रेष्ठ समतावाद्यांपैकी अग्रगण्य ठरतात.

सर्व मानवमात्राच्या निर्मिकाने माणसांच्या मुक्त वापरासाठी फळा–फुलांनी लदबदलेली पृथ्वी निर्माण केली, नद्या–पर्जन्याची सोय केली, सूर्य–चंद्रांना निर्माण केले. सर्वांच्या श्वसनासाठी शुद्ध प्राणवायू प्रसृत केला, सर्व माणसांना सारखीच पंचेंद्रिये व विचारशक्ती दिली हे सारे स्मरून माणसांनी आपल्या निर्मिकाशी त्याबद्दल कृतज्ञ रहावे आणि परस्परांशी श्रेष्ठकनिष्ठतेचे तर्कट न वाढवता समानतापूर्वक बंधूभाव आचरावा. जातींचे वा धर्मांचे जे भेद माणसात आहेत त्यामुळे त्यांच्यात तटबंद्या निर्माण होता कामा नयेत.

समता हा निर्मिकाला सर्वात आवडणारा सद्‌गुण असून त्याची जोपासना मानवमात्रांनी करावी असे सांगताना प्रचलित विषम धर्माचरणाच्या जागी समदृष्टी धर्माचरणाची शिफारस जोतिरावांनी केली. कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करिता सर्वांना अन्नदान केल्यास तेच निर्मिकाला पावते असे त्याचे सांगणे होते. "स्वतःस सुख होण्याकरिता एकंदर सर्व मानवी प्राण्यास कायिक व मानसिक पीडा दिली नाही म्हणजे त्यासच पुण्य म्हणावे " अशी पुण्याची समतावादी व्याख्याही त्यांनी केली होती.

सर्व प्रस्थापित धर्मांपेक्षा निराळा, बुद्धिप्रामाण्यवादी, इहवादी व नीतिप्रधान सत्यधर्म जोतिरावांनी सांगितला आहे. समता हे सत्यधर्माचे पायाभूत मूल्य आहे. त्यांच्या शिकवणुकीत सर्वधर्म समभाव, परधर्मसहिष्णुता, सामर्थ्य व योग्यता यांच्यानुसार पदे, मानवी हक्कांची हमी, भूतदया, औदार्य, अव्यभिचार, पिढीजात श्रेष्ठकनिष्ठत्वास फाटा, दासप्रथेच्या वहिवाटीचा निषेध, निःपक्षपातीपणा, समदृष्टि, श्रमसन्मान, उच्चनीचतेस फाटा इ. समतापोषक नियमांचा अंतर्भाव सत्यवर्तन करू इच्छिणाऱ्यांसाठी जोतिरावांनी केला आहे.

त्यांनी स्त्री–मुक्तीचा प्रश्न हा सुटा प्रश्न म्हणून कधी मानलाच नाही. एकूण हिंदू संस्कृतीचा व विषमताधिष्ठित उतरंडवजा समाजरचनेचा एक भाग म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा विचार केला होता. संपूर्ण सामाजिक संरचना क्रांतिकारकरीत्या बदलण्याखेरीज स्त्रियांची बंधमुक्तता होण्याची मुळीच शक्यता त्यांना दिसत नव्हती. स्त्री–पुरुष समतेसाठी सामाजिक पर्यावरण बदलण्याइतकाच भर त्यांनी कुटुंबसंस्थेची अधिसत्तावादी संरचना मोडण्यावरही भर दिला होता.

बालविवाहातून अनेक अरिष्टांची मालिका निर्माण होत असल्यामुळे जोतिरावांचा त्यास विरोध होता. आपल्या लेखन व वाचनाद्वारे त्यांनी पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. जोतिराव म्हणतात– " स्त्री पुनर्विवाह करण्याची बंदी ।। अन्यायाची धुंदी ।। थांग नाही ।। स्वतः "बहु स्त्रियांचा पती" होण्यात धन्यता मानणारा पुरुष "स्त्रीस का उलटी रीती" लागू करतो ? त्यांना का बहुपतिक होऊ देत नाही, असा सवालही त्यांनी विचारला होता. जोतिरावांनी जी सत्यशोधक विवाहपद्धती सांगितली आहे तीच मुळी स्त्री–पुरुष यांच्यातील समतेवर आधारलेली असून स्त्रीला स्वतंत्र व स्वायत व्यक्तीचा दर्जा देणारी अशी आहे. स्त्री–पुरुष समतेचा पुरस्कार त्या काळात इतक्या मूलगामी युक्तीवादांच्या आधारे व सातत्य राखून करणारे जोतिराव स्त्रीमुक्तीचे आद्य कैवारी ठरतात.

महात्मा फुले बोलघेवडे समाजसुधारक नव्हते. आपली उक्ती आणि कृती यात त्यांनी कधी विसंगती निर्माण होऊ दिली नाही. त्यांनी जे विचार समाजापुढे मांडले ते स्वतः प्रथम कृतीत आणले. ते खऱ्या अर्थाने कृतिशूर होते. ते केवळ समाजसुधारक नव्हते तर मूलगामी समाजक्रांतिकारक होते. महात्मा फुल्यांच्या कार्याचे खरे मर्म हे आहे की, त्यांनी महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजात वैचारिक जागृती घडवून आणली आणि त्यास कार्यप्रवण बनविले.

महात्मा फुले यांच्या कार्याचे वर्णन करताना श्री. धनंजय कीर म्हणतात, ' जोतिरावांचे नाव जोती, आणि जोती म्हणजे ज्योत. त्या जोतीने सामाजिक समता, मानवता आणि विवेकवाद ह्यावर प्रकाश टाकून राष्ट्रास खरा मार्ग दाखविला. त्यांचे उपनाव होते फुले. फुले म्हणजे फुलांचा धंदा करणारे फूलमाळी. त्या माळ्याने राष्ट्ररूपी बागेतील सामाजिक एकतेच्या वाढीस विरोध करणारी तणे नि बांडगुळे उपटून फुलझाडांची उत्तम जोपासना केली. त्यांची सुवासिक सुमने मानवांना उपयुक्त ठरावी हाच त्यांचा उद्देश होता. त्या बागेतील फुलझाडे वाढतच आहेत. त्यांना अद्याप फुलांचा बहर आलेला नाही. जी काही फुले फुलली आहेत त्यापासून मानवतावादाचा सुगंध दरवळत आहे. ज्याप्रमाणे जातिवंत गायनात स्वाभाविक माधुरी संचरत असते, त्याचप्रमाणे त्या बागेतही स्वाभाविकपणे सुगंध दरवळत असतो. '

■

॥ राजर्षि छ. शाहू महाराज गौरवांजली ॥

महाराजांच्या जीवनाचे अनेक पैलू आहेत. व्यायामाचे भोक्ते, धाडसी शिकारी, थोर प्रशासक, शिक्षणाचे चाहते, नागरी जीवनाचे सुधारक, कारखाने व व्यापर यांचे पुरस्कर्ते, कलांचे आश्रयदाते इत्यादी, तथापि अनेक वैशिष्ट्यांचा समावेश होऊ शकेल अशा तीन महत्त्वाच्या प्रतिमा आपणापुढे सामान्यतः येतात. पहिली प्रतिमा एक मराठा संस्थानिक ही, दुसरी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गादीचे वारसदार ही आणि तिसरी सामाजिक समतेची कदर करणारी व त्यासाठी प्रयत्नशील असलेली थोर व्यक्ती ही.

– श्री. गोवर्धन पारीख

॥ राजर्षि छ. शाहू महाराज गौरवांजली ॥

आधुनिक महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाला ज्यांचे कर्तृत्व प्रामुख्याने कारणीभूत झाले अशा थोर पुरुषांच्या मालिकेत राजर्षि शाहू छत्रपती यांची गणना होते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस बहुजन समाजातून नव्याने उदयास आलेल्याा सुशिक्षित वर्गांच्या आशा आकांक्षा त्यांच्या कार्यातून व विचारातून प्रकट झालेल्या आहेत. . . महाराजांची भूमिका ही तत्त्वचिंतकाची नसून कृतिशील समाजसुधारकाची होती.

– प्रा. गं. बा. सरदार

पुरे झाले हे धार्मिक उत्सव

कु. अपर्णा पाध्ये
द्वितीय वर्ष कला

भारतीय जनतेला आपल्या संस्कृतीशी परिचित करून देण्याच्या उद्देशाने आणि लोकांमध्ये एकता निर्माण करण्याच्या हेतूने लोकमान्य टिळकांनी सार्वजनिक गणपती उत्सवाची परंपरा सुरू केली. त्या काळी त्यांना खूप चांगला प्रतिसाद मिळाला. त्यावेळी या उत्सवात सर्वधर्मीयांचे लोक सामील होत असत. या उत्सवात अनेक व्याख्याने ठेवली जात आणि लोकांना त्यातून शिक्षण दिले जाई. त्यामुळे लोकांच्या मनात देशप्रेमाची, समाजसुधारणेची भावना जागृत होत होती.

आजकाल एखाद्या दिवशी वर्गणी गोळा करणाऱ्या युवकांच्या समूहाने आपल्याला गणेश आगमनाची आठवण येते. श्रावण महिन्याच्या अखेरीपासूनच अशा युवकांच्या टोळ्या सगळीकडे जाऊन पैसे गोळा करतात. हे युवक लोकांवर पैशासाठी दबाव आणतात ते सांगतात की, ह्या उत्सवासाठी अमूक इतके रुपये निश्चित केले गेले आहेत आणि ते तुम्हाला दिलेच पाहिजेत. मग तुमची आर्थिक परिस्थिती चांगली असो वा नसो. एखादया शेजाऱ्याने इतके रुपये दिले, मी त्याच्यापेक्षा जास्त देणार या भावनेतून आपण वर्गणी देऊन टाकतो. हा फार मोठा जुलूम दरवर्षी सहन करावा लागतो.

पैसे गोळा झाल्याबरोबर या मंडळाचे एक मुख्य काम असते, ते म्हणजे मूर्तीची ऑर्डर! परंतु या बाबतीतसुद्धा ती मंडळे खूप सावध असतात. मंडळाचे सदस्य इतर मंडळांची मूर्ती, मूर्तीचा रंग, प्रकार, उंची या सगळ्याच्या विषयी चोरून माहिती मिळवतात. गेल्या वर्षीची आपली मूर्ती आणि या वर्षी असणारी मूर्ती ह्याचा विचार करतात आणि नंतरच मूर्तीची ऑर्डर देतात. यामध्ये ते आणखी एका गोष्टीबद्दल सावधानता बाळगतात की, त्यांची मूर्ती लोकांचे लक्ष आकर्षून घेईल. यामध्ये त्यांचा धंदेवाईक दृष्टीकोन असतो.

कितीतरी मूर्तींमध्ये गणपतीला क्रिकेट अगर फुटबॉल खेळताना दर्शवतात. खरोखरच या मूर्ती इतर मूर्तींपेक्षा वेगळ्या असतात परंतु त्या खरोखर देवाच्या रूपात समोर येतात का? लहान मुले देखील असे म्हणतात की, हा गणपती नाही, हा क्रिकेटप्लेअर आहे. जेंव्हा नारळ, बिस्कीटस्, गोट्या, नाणी किंवा कोणत्याही अन्य पदार्थाने जेव्हा गणपतीची मूर्ती बनवतात तेव्हा मूर्तिकारांना जास्त पैसे मिळतात; परंतु त्या मूर्तीचे फोटो विकण्याचा धंदा मंडळाचे सदस्य करतात आणि उत्सवाला बाजारी स्वरूप येते.

मंडळाचे गणपती जेव्हा आणले जातात तेव्हा गणपतीसमोर जे काही चालते ते बघण्यासारखे असते. मूर्तीसमोर अंगविक्षेप करून नाचतात, मूर्तीसमोर सिनेमा किंवा नाटकांमधील धुंदफुंद गाणी गातात, रेकॉर्डप्लेअर लावतात, फटाके वाजवतात. परंतु फटाके, त्यांचा धूर, गाण्यांचा आवाज यामुळे अनेक प्रदूषणे होतात. फटाके वाजवल्याने व गाण्यामुळे ध्वनिप्रदूषण, फटाक्यांमुळे व मूर्तीपुढे जो रंग फेकला जातो त्यामुळे वायूप्रदूषण होते. रंगांमुळे डोळ्यांचे आणि शारीरिक नुकसान होते. मूर्तीपुढे असे काही अंगविक्षेप केले जातात की त्यामुळे देवाला देखील वाटेते की इथून पळून जावे. एकूण सारा बीभत्स, किळसवाणा प्रकार.

जिथे जिथे गणपती बसवला जातो तिथे तिथे लोकांना आकर्षित करण्यासाठी रोशनाई केली जाते, सीन केले जातात, कार्यक्रम असतात. परंतु काही ठिकाणी सिनेमा दाखवले जातात. जी खूप वाईट गोष्ट आहे.रोशनाईसाठी खूप खर्च केला जातो. या रोशनाई. मुळे राष्ट्रीय नुकसान होते. सिनेमा दाखवण्यासाठीसुद्धा खूप खर्च केला जातो. लोक तो आनंदाने पाहतात पण यावर विचार करत नाहीत की, त्यासाठी पैसा त्यांच्या खिशातून काढला जातो. रोशनाई, सीन पहाण्यासाठी लोक आपला किंमती वेळ आणि पैसा खर्च करतात. रात्री नऊ वाजता लोक घरातून बाहेर पडतात आणि रात्र–रात्र हे सर्व पाहण्यात घालवतात. या सर्वांचा

परिणाम त्यांच्या दिवसभराच्या कामावर पडतो आणि कार्यालयांमध्ये योग्यरीतीने काम केले जात नाही.

ज्या दिवशी गणेश मूर्तीचे विसर्जन असते त्या दिवशी रिक्षा, ट्रक, ट्रॅक्टर सकाळपासूनच सजवायला सुरुवात केली जाते. सकाळी अकरा वाजता सर्व मूर्ती एका ठिकाणी एकत्र येतात व तेथूनच शोभायात्रेला सुरुवात होते. ह्यावेळी सुद्धा ती मंडळे शांततेने काम करत नाहीत. कोण पुढे, कोण मागे यातून वाद, दंगा, सुरू होतो. पोलीसांनादेखील त्यामध्ये पडावे लागते. जेव्हा हा झगडा संपतो तेव्हा ही यात्रा पुढे सरकते. ट्रक–ट्रॅक्टर्सना सजवले जाते. रोशनाई केली जाते. सामाजिक प्रश्न घेऊन चित्ररथसुद्धा केले जातात. त्यावर्षी प्रसिद्ध झालेल्या गीतांना परत गाइले जाते. आजकाल प्रत्येक मूर्तीपुढे झांजपथक, लेझीमसुद्धा असते.

या धडाकेबाज गीतांच्या भाऊगर्दीत अशा लोकांच्याविषयी विचार केला जात नाही जे आजारी आहेत. हॉस्पिटलमध्ये अत्यवस्थ असणारे रुग्ण, ज्यांना आरामाची, शांततेची अतिशय गरज असते. परंतु या गणेशउत्सवाच्या नावाखाली चालणाऱ्या गोंधळामुळे त्यांची प्रकृती खालावते. ज्या रस्त्यारून ही मिरवणूक जात असते अशा रस्त्यावरील घरातील वृद्ध लोकांचे हाल पहावयासच नको ! ते हा गोंधळ शकत नाहीत आणि या गोंधळामुळे शांत झोपूही पाहू शकत नाहीत. आज-कालच्या स्पर्धात्मक युगात परीक्षांचे प्रस्थ बोकाळल्यामुळे मुलांना वारंवार परीक्षा द्याव्या लागतात. परंतु सहामाही परीक्षा जेंव्हा जवळ आलेल्या असतात त्याच वेळी गणेश उत्सव असल्याने विद्यार्थ्यांचे फारच नुकसान होते.

हा सारा कार्यक्रम दुसऱ्या दिवशी सकाळपर्यंत चालतो. ह्याचा देखील परिणाम दुसऱ्या दिवशीच्या कामावर होतो. येथे ज्या प्रकारचे नाच केले जातात म्हणजे डिस्को वगैरे, परंतु वर्षातून एकदाच नाचणाऱ्या लोकांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्थितीवर परिणाम होतो. अनंत चतुर्दशीच्या दुसऱ्या दिवशी गिरणी, कार्यालये यांमध्ये उपस्थिती कमी असते ज्यामुळे राष्ट्रीय नुकसान होते.

काही लोक या गणेशोत्सवाच्या मिरवणुकीचा फायदा घेऊन मिरवणुकीवर दगडफेक करतात व यातून स्वार्थासाठी दंगे घडवून आणतात. फक्त परधर्मीय लोकच असे दंगे घडवून आणतात असे नव्हे तर काही समाजकंटक हिंदूधर्मीय लोकसुद्धा असे दंगे घडवून आणतात हे एकप्रकारचे युद्धच असते, जे जातीय तणाव वाढवण्यास पोषक ठरते. यामुळे सामाजिक ऐक्य धोक्यात येते.

गणेशोत्सव म्हटले की, पोलीस, होमगार्डस, गृहरक्षकदल यांच्या तोंडचे पाणी पळते. कारण त्यांना एकतर रात्रंदिवस ड्यूटी करावी लागते. त्यांना काही वेळेला जेवण–खाण सुद्धा वेळेवर घेता येत नाही. त्यांना या कामाबद्दल मिळणारा मोबदला अत्यल्प असल्याने ते हे काम करावयास नाखूष असतात. पण जर अशा मिरवणुकीच्या वेळी दंगा झाला तर त्यांना आपले प्राणदेखील धोक्यात घालावे लागतात. त्यांना रात्रंदिवस काम करावे लागल्याने त्यांचे शारीरिक नुकसान होते. ही मिरवणूक दंगा न होता पार पाडण्याची जबाबदारी त्यांची असल्याने त्यांच्यावर मानसिक ताण पडतो.

अशा प्रकारे हा उत्सव ज्या हेतूने सुरू केला होता तो हेतू आज मागे पडत चालला आहे. आज गणेशोत्सव म्हणजे वर्गणीतून पैसे गोळा करून खिसे भरणे आणि लोकांना आकर्षित करणे हाच राहिला आहे. हे तर गणेशोत्सवाचे भ्रष्ट रूप आहे.

असे जरी असले तरी यावर काही उपाय आहेत. ज्याप्रमाणे आजकाल काही मंडळे वर्गणीच्या पैशातून गरीब गरजू विद्यार्थ्यांचे फीचे पैसे भरतात, त्यांना कपडे, पुस्तके देतात त्याचप्रमाणे इतरांनाही त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून सार्वजनिक कार्य करता येईल. जर महाराष्ट्रात घरा–घरांतून गणपती बसवतात तर गल्ली–गल्लींतून गणपती बसवण्याची गरजच उरत नाही. परंतु सार्वजनिक गणेशोत्सवासाठी संपूर्ण शहरातून किंवा गावातून एकाच ठिकाणाची निवड करता येईल जेथे गणपतीची प्रतिष्ठापना करावी आणि अशा ठिकाणी इतर काहीही न करता ज्ञानाचे आणि प्रबोधनाचे विचार लोकांपर्यंत पोहोचवणेसाठी व्याख्यान-माला, पोवाडे, उद्बोधक नाटके यांचा प्रभावी वापर करावा, ज्यामुळे अपेक्षित गणेशोत्सव साजरा होईल की, ज्यामधून ऐक्य निर्माण होईल. आणि असे ज्या दिवशी घडून येईल तेव्हाच गणेशोत्सव हवा–हवासा वाटेल. तोपर्यंत नको तो गणेशोत्सव असेच कोणीही सूज्ञ माणूस म्हणेल. ■

बोनसाय

कु. ज्योती उगळे
द्वितीय वर्ष वाणिज्य

बोनसाय केलेलं ते छोटयाशा कुंडीतील वडाचं रोपटं सगळयांच्या आकर्षणाचं बनलं होतं.खरंच मलाही कौतुक वाटत होतं त्याचं. कुठे तो प्रचंड वटवृक्ष आणि कुठे त्याचं हे बोनसाय केलेलं इवलंसं रूप.मनाशीच तुलना करत होते. आणि अचानक ते रोपटं केविलवाणं भासू लागलं.मनात कुठेतरी खळबळ माजली.वाटलं हा अन्याय आहे. एवढया प्रचंड अस्तित्वाचं रूपांतर एवढयाशा रोपटयात करून त्याचं अस्तित्व पार गोठवून टाकलं आहे अगदी, या समाजात राहणाऱ्या स्त्रियांसारखं.

ते बोनसाय पाहून वाटलं स्त्री तरी त्या रोपटया-पेक्षा कुठे वेगळी आहे ? स्त्रीला तिच्या नकळत तिच्या मनाचं पार कलम करून टाकलं आहे. जिथे जन्म घ्यायचा आहे तिथे राग–लोभात संस्काराचं जसं मिळेल तसं खतपाणी घेऊन आयुष्याच्या शिडीवरच्या पायरीवर पुढे पाऊल टाकायचं अनेकजण येऊन तिच्या सौंदर्य, गुण व संस्काराची परीक्षा घेऊन जातात आणि एखादा रसिक स्वतःच्या चौकटीत या स्त्रीला घेऊन जातो. ही स्त्री त्याच्या मर्जीनुसार, आदेशानुसार स्वतःचं अस्तित्व विसरून त्याही स्थितीत दुसऱ्याला आनंद देण्याचा प्रयत्न करते. कदाचित त्यात ती स्वतःला विसरून जाऊ शकते, कारण तिचं मन त्या बोनसायसारखं बनवलेलं असतं, ते तिनं स्वतःच्या मर्जीनुसार कधीच वाढवलेलं नसतं.

आज या २१ व्या शतकाची वाटचाल करताना स्त्रीला समानतेचा दर्जा मिळाला आहे असे म्हणतात. पण ही जागृतता किती अंशी स्त्रियांच्या वाटयाला आली आहे ? निसर्गाने समाजामध्ये स्त्री–पुरुष ही दोन अस्तित्वं निर्माण केली. दोन्ही अस्तित्वांचं रूपही स्वतंत्र आहे. मग एका अस्तित्वाने दुसऱ्या अस्तित्वाला तू स्वतंत्र आहेस किंवा नाहीस हे सांगण्याचा हक्क कोणी दिला ? पुरुष वैयक्तिकदृष्टया प्रबल मानण्यात आला आणि कुटुंबाच्या पोषणाची जबाबदारी त्याने स्वीकारली; पण आज स्त्रीनेही कुटुंबाच्या पोषणाची जबाबदारी ती पार पाडू शकते हे दाखवून दिले आहे. तरीही समाजात स्त्री कुठेतरी कमी पडते म्हणून तिला केवळ कायद्यामध्येच समानता दाखविली गेली आहे ?

परवाच भारताचे सरन्यायाधीश रंगनाथ मिश्रा यांनी स्त्रीविषयी असे मत प्रकट केले की, स्त्रियांनी नोकरी करू नये, त्यांनी आपली चूल आणि मूल सांभाळावे. या न्यायदात्याने कोणत्या भावनेने हे विधान केले कोण जाणे.कदाचित त्यांना हे माहीत नसेल की स्त्रिया स्वतःचे घर विसरून कधी बाहेर पडत नाहीत. त्या स्वतःचे कर्तव्य पालन करतातच किंवा कदाचित त्यांनी घराला स्वकष्टाने आधार देणाऱ्या स्त्रीचे रूप पाहिले नसेल अथवा पतीबरोबर सहचारिणी म्हणून प्रवास करताना आलेल्या धोक्यांना तोंड देणाऱ्या कर्तव्यनिष्ठ आणि स्वाभिमानी स्त्री चे औदार्य पाहिले नसेल.

आज ह्या लोकशाही राज्यामध्ये प्रत्येकाला स्वतःचे आयुष्य स्वतंत्रपणे जगण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. तरीही समाजातील पुरुष आपले वर्चस्व दाखवून स्त्रीच्या मनाचे खच्चीकरण करतो आहे. कदाचित त्याला वाटत असेल की स्त्री एकदा घराबाहेर पडली की पुरुषांचे अस्तित्व नाकारून समानतेच्या हक्काचा त्यांच्या सारखेच वर्चस्व दाखविण्यासाठी प्रयत्न करेल; पण आजची स्त्री वर्चस्व दाखविण्यासाठी नाही तर केवळ स्वतःच्या जगण्याला काही अर्थ यावा, जगण्याचा भरभरुन आनंद लुटावा आणि स्वतःमधील कलागुणांचा विकास करून दुसऱ्यांनाही काही शिकवावे एवढयाचसाठी बाहेर पडू पाहते आहे.

काहींच्या मते स्त्रिया नोकरी करू लागल्यापासून समाजात बेकारी वाढली आहे. स्त्रिया केवळ चैनीसाठी नोकरी करतात. पण गरजेसाठीच कष्ट करावे लागतात हे लोक का विसरतात ? आणि स्त्री ने केवळ स्त्री आहे म्हणून चैन करू नये ? जेव्हा पुरुष चैनीला दैनंदिन गरज बनवतात तेंव्हा स्त्रियांनी काय बोलावे ? आज बाहेर पडणारी, नोकरी करणारी स्त्री स्वतःचे घर कुशलतेने सांभाळते आहेच. तिने स्वतःला घराची गरज आहे हे कधीच नाकारलेले नाही याच कारणास्तव ती कुठेतरी कमी पडते असे मानावे का ?

प्रत्येकाने स्वतः जागृत होऊन जीवनाकडे पाहिले पाहिजे. समाजानेही स्त्रीला दुर्बल घटक न मानता, तिच्या मनाचे खच्चीकरण न करता प्रत्येक क्षेत्रात तिचा विकास होवू द्यावा. केवळ सुंदर, नाजूक आणि आकर्षक दिसावा म्हणून एखाद्या सजीवास बोनसाय बनवण हा अन्यायच नाही का ? ■

लोकशाही व सामाजिक समता

कु. उषा नामदेवराव पाटील
द्वितीय वर्ष कला

सामाजिक जीवनाच्या आवश्यकतेतून, अपरिहार्यतेतून ज्या अनेक विचारप्रणाली जे अनेक आचारधर्म अस्तित्वात आले त्यापैकी एक म्हणजे लोकशाही. लोकशाही ही एक राज्यकारभाराची पद्धत आहे. ते एक सामाजिक तत्वज्ञान आहे म्हणून काहीतरी भयंकर, कठीण प्रकार आहे, सर्वसामान्य माणसाच्या समजण्यापलीकडील गोष्ट आहे असे नाही. हे तत्वज्ञान प्रत्येकासाठी आहे आणि प्रत्येकाला समजू शकेल असेही आहे. मात्र ते समजून घेण्याची खरीखुरी प्रामाणिक इच्छा असली पाहिजे. तसे पाहिले तर व्यक्तीला समाजात कितीसे महत्त्व आहे ? तो परावलंबी तरी किती ? एका विचारसरणीचे अनेक लोक भिन्न भूप्रदेशावर राहतात. Socialogy that cannot preside the exact science. सगळ्यांनी चांगले ऐकावे. उत्तम रीतीने जीवन जगण्यास एकत्र यावे, प्रकाशमान संस्कृतीने आपल्याला मदत करावी असा हा समाज असतो. अशा समाजापासून, वस्तीपासून कोणीही अलग राहू शकत नाही. सामाजिक जीवन हे एक महान आणि विलक्षण सत्य आहे. इतरांच्यात, इतरांबरोबर आणि थोडेबहुत इतरांसारखे जगणे अटळ आहे याची जाणीव प्रत्येकाला पूर्णपणे झालेली आहे. अशा या समाजात लोकशाही टिकविणे आवश्यक आहे.

अब्राहम लिंकनची लोकशाहीची व्याख्या अशी की ' Democracy is the government of the people by the people and for the people' सुसंघटित सामाजिक जीवनाची आवश्यकता आणि व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या भावनेची तीव्रता ह्या दोन्ही गोष्टी लक्षात घेऊन बनविलेली एक नियमावली म्हणजे लोकशाही. लोकशाही व सामाजिक समता या दोन्ही संकल्पना परस्परपूरक आहेत म्हणजेच एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत परंतु आपल्याला आपले जीवन स्वतःच्या पद्धतीने जगता आले पाहिजे असेच प्रत्येकाला वाटत असते. या स्वातंत्र्याला मान्यता हा लोकशाहीचा पाया आहे. या लोकशाहीत आपल्यावर जर अन्याय झाला तर आपण त्याच्याविरुद्ध बंड करून उठतो. एकटचा व्यक्तीवर जर अन्याय झाला तर तो ज्वालामुखीप्रमाणे सर्व समाज उद्ध्वस्त करू शकतो. एवढी प्रचंड शक्ती त्याच्यात कुठून आली, तर या अस्तित्वात असलेल्या लोकशाहीमुळेच ना ! आज या लोकशाहीत प्रत्येकाला स्वातंत्र्याचा हक्क आहे आणि तो जर हक्क कोणी हिरावून घेण्याचा प्रयत्न केला तर आपण त्याला प्रतिकार करू शकतो.अशी ही लोकशाही लोकांच्यासाटी लोकांकरिता लोकांनीच बनविलेली आहे. त्यामध्ये समानता आहे, सामाजिक समता आहे. व्यक्तीवर जर अन्याय झाला तर तो न्यायालयात दाद मागू शकतो. न्यायसंस्था ही तर लोकशाहीचे प्रतीक आहे. लोकशाहीमध्ये प्रत्येकाला व्यक्तीस्वातंत्र्य असते. याचे उदाहरण म्हणजे इंदिरा गांधी यांच्यावर खटला भरला होता. हा खटला ते का भरू शकले ? एवढचा मोठ्या सत्तेची मालकीण असूनसुद्धा तिच्याविरुद्ध खटला भरला जातो, तिच्याविरुद्ध आरोप केला जातो. हे सर्व कशामुळे साध्य होऊ शकले की एवढी प्रचंड सत्ता हातात असताना त्या सत्तेच्या जोरावर काहीही करू शकत नव्हत्या. एका सत्ताधारी पक्षाच्याविरुद्ध, आरोप करणे किंवा फिर्याद करणे, हे सर्व कशामुळे होऊ शकते, तर आज या समाजात असलेल्या लोकशाहीमुळेच ! परंतु हुकूमशाही, राजेशाहीमध्ये आपल्याला असे आढळून येणार नाही. हुकूमशाहीमध्ये एकच हुकूमशहा असतो. त्याच्या मताप्रमाणे सर्वांनी ऐकावयाचे असते, वागायचे असते नाहीतर त्याला गोळी घातली जाते. राजेशाहीमध्येसुद्धा एकाच राजाच्या आज्ञेचे पालन करावयाचे असते. एखाद्या व्यक्तीवर जर चोरीचा आरोप असला तर ती चोरी कुणी पुरावे, साक्षी याच्यानुसार सिद्ध करून दाखविणार नाही, तर राजा जी शिक्षा करेल ती त्याला भोगलीच पाहिजे. मग त्याने चोरी केलेली असू दे किंवा नसू दे. येथे मात्र आपल्याला प्रतिकार करता येणार नाही. अन्यायाशी झुंज देता येणार नाही. त्यामुळे तेथे लोकशाही नसल्याने

सामाजिक समताही दिसून येणार नाही. प्रत्येक गोष्ट दुसऱ्याच्या हुकूमावर करावी लागते. तेथे त्याच्या मनाचा, त्याच्या भावनांचा विचार केला जाणार नाही. कारण तिथे मुळातच लोकशाही नाही म्हणजे समताही नाही. अशा या राजेशाहीत, हुकूमशाहीत आजचा मनुष्य कितपत टिकेल ? शुद्ध मोकळ्या वाऱ्याच्या झुळकी मिळाल्या नाहीत तर व्यक्ती गुदमरून जाईल. आणि समाजाचाही श्वास कोंडेल म्हणून आम्हाला लोकशाही हवी आहे. विचारस्वातंत्र्याचे, आचार-स्वातंत्र्याचे आश्वासन हवे आहे. आमचे हातपाय बांधले जाणार नाहीत, जीभ धरली जाणार नाही, मन मारले जाणार नाही अशी हमी मिळाली पाहिजे. आज जगाच्या कानाकोपऱ्यातून सर्वांनाच असे तीव्रतेने वाटू लागले आहे.

व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास कसा होऊ शकेल ? त्यासाठी समाजप्रबोधन झाले पाहिजे. त्यातून व्यक्ती-प्रबोधन घडू शकेल. म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळेल. त्यामुळे समाजात समता प्रस्थापित होईल व लोकशाहीवाढीस चालना मिळून सामाजिक समता वाढीस लागेल. म्हणजेच लोकशाही व समता या परस्परपूरक आहेत.

आज लोकशाहीत लोक आपल्या विश्वासातले आपल्याला लायक वाटणारे प्रतिनिधी निवडतात. हे प्रतिनिधी कधी अडाणी तर कधी अप्रामाणिक निघतात ते सत्तालोलुप, कीर्तीलोलुप आणि धनलोभी होतात. असे लोकप्रतिनिधी हां हां म्हणता लोकशाही संपुष्टात आणू शकतात. लोकशाहीचे अधःपतन होते. अशावेळी जनता जागृत असली पाहिजे. लोकशाहीत प्रत्येकाने डोळ्यात तेल घालून जागे राहिले पाहिजे. आळसामध्ये व काहीही न करता आपला वेळ दवडू नये म्हणूनच म्हटले आहे की,

काळचोर घिरट्या घाली
पामरा तुज कशी निज आली ।
जाग जाग स्वरुपी लवलाया
जातसे वय अमोलिक वाया ।

लोकशाहीत प्रत्येक रात्र वैऱ्याची असण्याचा संभव असतो. लोकशाही शासनसंस्था लोकशाहीसाठीच असते हे खरे, पण ती केव्हा लोकविघातक ठरेल हे सांगता येत नाही.म्हणून आज या लोकशाहीत अंधःकार माजू पहात आहे. हा अंधःकार नष्ट करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने झटले पाहिजे. मनापासून श्रम केले पाहिजेत. अंधःकारात जन्म झाला तर उदबत्तीने स्वतःला भाग्यवान समजावे. तसे आजच्या व्यक्तीने लोकशाही-मधला अंधःकार नष्ट करण्यासाठी उदबत्तीप्रमाणे जळले पाहिजे, चंदनाप्रमाणे झिजले पाहिजे. निदान आपण काजवा तरी आहोत काय याचा विचार केला पाहिजे. तरच त्यांच्या कार्याचा लोकशाहीमध्ये सुगंध पसरेल. म्हणजेच लोकशाहीवाढीस चालना मिळून सामाजिक समता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल. अशा तऱ्हेने समानतेची, व्यक्तिस्वातंत्र्याची मूल्ये लोकांनी पाळा-वयाची आहेत. बिकट वाटेने डोंगर चढावयाचा आहे. घटना ही काठी आहे. काठीतच पाय अडकून पडण्याची भीती असते. तेवढी सावधगिरी ठेवून काठीच्या आधाराचा आस्तीत जास्त उपयोग करून घेऊन मार्ग आक्रमावयाचा आहे.

लोकशाही म्हणजे एखादी विद्यापीठाची पदवी नव्हे की ती एकदा मिळाली म्हणजे जन्मभर आपोआप टिकावी. पदवी मिळते तेव्हा असलेले ज्ञान हळूहळू विसरत जाते आणि शेवटी नाहीसेच होते. पदवीचे मोरपीस मात्र झळकत राहते. पण लोकशाहीत सरकार जुलमी आहे, कर्तव्यशून्य आहे अशा तऱ्हेची ओरड राहिली तर त्याला अर्थ काय ?

आजच्या लोकशाहीत समाज हा ध्येयवादी पाहिजे. ध्येयवादाचा आदर्श समाजापुढे पाहिजे. तरच ही लोकशाही टिकू शकेल अन्यथा समाजाचे ध्येय नसेल, मन नसेल तर तो समाज मरतो. म्हणून ध्येयवादाचा आदर्श जेव्हा समाजापुढे येतो तेव्हा तो समाज सजीव होतो. तेव्हा एक ध्येयवाद समोर ठेवला पाहिजे वशिष्ठ, छत्रपती शिवाजी महाराज, विश्वामित्र यांच्यात ध्येयवाद होता म्हणून ते उच्चपदावर जाऊन पोहचले. असा जर ध्येयवाद पेटवू शकलो तर जिवंत-पणाची ज्योत पेटविता येईल व लोकशाही व सामाजिक समता उत्तमरीतीने प्रस्थापित करता येईल. लोकशाही-बरोबरच समता ही आपल्याला राखायला हवी. समता म्हणजे तरी काय ? समता म्हणजे काही वारंवार कापल्यामुळे हिरवळीला येणारी फूट नव्हे तर पाण्यावर तरणाऱ्या लहानथोर उर्मींचं एकमेकांशी आत्मीयतेनं समरस होणं होय.

समाज हा स्वयंपूर्ण, आत्मनिर्भर, सुसंघटित असावयास हवा. त्यासाठी बुद्धिवादी, श्रमिक या सर्वांची आवश्यकता आहे. यामध्ये उच्चनीतता येतेच कशी ? भारतात आर्थिक विषमता आहे, दारिद्र्य आहे,

सामाजिक विषमता आणि अन्यायही आहेत. इथे वर्गभेद, धर्मभेद, जातिभेद, प्रांतभेद, भाषाभेद असे भेदाभेद आहेत. अशा भेदमय समाजात व्यक्तीची कुचंबणा होत असेल, माणसे अगतिक होत असतील तर हे भेद लोकशाहीस मारक आहेत. आपण जरी वेगवेगळ्या प्रांतात रहात असलो, भिन्न-भिन्न भाषा बोलत असलो, वेगवेगळ्या जाती-जमातींचे असलो तरीसुद्धा आपण सर्वजण एकाच देशाचे नागरिक आहोत, भारतमातेची लेकरे आहोत, ही जाणीव ठेवली तर निश्चितच लोकशाहीच्या मदतीने आपण सामाजिक समता प्रस्थापित करू शकू. आपण दररोज जी प्रतिज्ञा म्हणतो, पुस्तकापुस्तकातून वाचतो की, भारत माझा देश आहे, सारे भारतीय माझे बांधव आहेत ही प्रतिज्ञा फक्त ओठातच न ठेवता जर प्रत्यक्ष आचरणात आणली तर आपल्या देशामध्ये लोकशाहीच्या माध्यमातून समता प्रस्थापित होऊ शकेल व व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास, उन्नती होऊ शकेल. म्हणून लोकशाही व सामाजिक समता या गोष्टी भिन्न आहेत असे आपल्याला म्हणता येणार नाही. या गोष्टी परस्परपूरकच आहेत. एकाच रथाची ही दोन चाके आहेत. दोन्ही चाकांच्या मदतीने समाजरूपी रथ भरधाव वेगाने आपण उन्नतीच्या किंवा विजयाच्या मार्गावर पळवू शकलो तर देशाचा उषःकाल होण्यास विलंब लागणार नाही.

जेव्हा व्यक्ती आपले विविध आर्थिक आणि सामाजिक प्रश्न सरकारच्या तोंडाकडे न पाहता आपले आपण सोडविण्याचा चंग बांधेल तेव्हा तिला लोकशाही जीवनाचे व सामाजिक समतेचे रहस्य समजल्याची खूण दिसेल. विशिष्ट संस्थांनी हे प्रश्न हाती घ्यायचे असतात हे आकलन समाजाच्या शांतीच्या आणि स्थैर्याच्या दृष्टीने अतिशय मोलाचे ठरेल. किरकोळ मतभेद लक्षात न घेता कार्यावर नजर ठेऊन एकोप्याने काम करा असे कुणा नेत्याने सांगून त्यांना कार्यप्रवण करणे आणि दहा लोकांनी एकत्रितपणे खरोखरीच झटणे या दोन्ही गोष्टींना लोकशाहीजीवनात विशेष महत्त्व आहे. लोकांमध्ये समजून घेणे, जाणणे, जेव्हा वाढेल, सहिष्णुता संयम आणि विवेक जितका जास्त येईल तितका संघर्ष कमी होत जाईल. सहकार वाढीला लागेल. उत्साह हवा उतावळेपणा नको. निष्ठा हवी, आग्रह नको. संयम हवा, निष्क्रियता नको. निर्भयता हवी, दांडगेपणा नको. अशा होकार नकारात्मक गुणांवर संस्था चालतात. या गुणांवर आज लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून आहे. तसेच सामाजिक समताही अवलंबून आहे. लोकशाही व सामाजिक समता जितक्या चांगल्या जोमाने वाढीस लागतील तितके देशाचे भवितव्य चांगले राहील व देश हा प्रगतीपथावर लवकरात लवकर पोहोचेल. म्हणून लोकशाही व सामाजिक समता यांच्यावर देशाचा विकास अवलंबून आहे. लोकशाही व सामाजिक समता यांचा विकास जेवढ्या जलद गतीने होईल तेवढ्याच गतीने देशाचाही विकास होईल. म्हणजेच लोकशाही व सामाजिक समता हे आपल्या देशाचे दोन पंख आहेत आणि जर या पंखांनी चांगली भरारी मारली तरच देशरूपी पक्षी उच्चपदावर पोहचू शकेल. म्हणून ते दोन पंख मजबूत करण्याचे सामर्थ्य आपल्यात आहे ते आपण एकाग्र मनाने, एकोप्याने केले तरच देशाचा विकास होईल व लोकशाही व समतेचे महत्त्व कळून येईल.

।। राजर्षि छत्रपती शाहू महाराज गौरवांजली ।।

आधुनिक महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाला ज्यांचे कर्तृत्व प्रामुख्याने कारणीभूत झाले अशा थोर पुरुषांच्या मालिकेत राजर्षि शाहू छत्रपती यांची गणना होते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस बहुजन समाजातून नव्याने उदयास आलेल्या सुशिक्षित वर्गाच्या आशाआकांक्षा त्यांच्या कार्यातून व विचारातून प्रकट झालेल्या आहेत . . . महाराजांची भूमिका ही तत्त्वचिंतकाची नसून कृतिशील समाजसुधारकाची होती.

प्रा. गं. बा. सरदार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्मशताब्दीनिमित्य खास लेख

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

कु. कल्पना खोत
द्वितीय वर्ष साहित्य

नवभारताच्या घटनेचे प्रमुख शिल्पकार, लोकशाहीचे त्राते नि मानवी स्वातंत्र्याचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवनचरित्र हे आधुनिक भारताच्या इतिहासाचे एक सोनेरी पान आहे. स्वतःच्या बुद्धिमत्तेवर विसंबून राहून जो गाढ तपश्चर्येने, अलौकिक धैर्याने नि अखंड उद्योगशीलतेने उच्च ध्येयासाठी अविरत झगडतो तो धुळीतून धुरंधरांच्या मालिकेत जाऊन कसा विराजमान होतो हे सिद्ध करणारे उदाहरण आधुनिक भारतात सामान्य मनुष्यास अन्यत्र सापडणे कठीण आहे.

१४ एप्रिल १८९१ रोजी महू येथे तपोनिष्ठ भीमाबाईंना पुत्ररत्न झाले. त्यांच्या या चौदाव्या रत्नाचे नाव सुभेदारांनी भीम असे ठेवले.

काप–दापोलीस मराठी शाळेत भीमाने शिक्षणाचा श्रीगणेशा केला. त्यानंतर रामजी सुभेदार आपले बिऱ्हाड घेऊन मुंबईस गेले. तेथील काही लोकांच्या ओळखीने त्यांची सातारा येथील सरकारी सार्वजनिक कामाच्या विभागामध्ये कोठावळा म्हणून नेमणूक झाली. साताऱ्यातील लष्करी छावणीत भीमाचे शिक्षण सुरू झाले. सुभेदारांचे भीमावर भारी प्रेम होते. त्यांच्या कडक शिस्तीरूपी खडकामधून वात्सल्याची दूधगंगा दुथडी भरून वाहत असे. रामजी संकपाळ रामायण व महाभारत काव्यातील कथा मुलांना वाचून दाखवीत. तसेच संतवाङमयाचे वाचन, पठण नि विवेचन केल्यामुळे भीमाच्या संस्कारक्षम बालमनावर उत्तम ठसा उमटला होता. त्यामुळे त्याच्या पुढील आयुष्यातील मराठी पाक्षिकाच्या आणि साप्ताहिकाच्या संपादकीय कर्तृत्वाचा पाया हा बालवयातच घातला गेला होता.

शिक्षणाचा प्रारंभ

मुलांच्या दैनंदिन उन्नतीकडे रामजी सुभेदार स्वतः लक्ष देत असत. भीमाचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होऊन त्याच्या इंग्रजी शिक्षणास आता आरंभ झाला. आपणास शाळेत वेगळे का बसविण्यात येते. घरातून शाळेत बसण्यासाठी गोणपाटे का न्यावी लागतात, काही शिक्षक आपल्या पुस्तकांना व वह्यांना हात का लावीत नाहीत, विटाळाच्या भीतीने प्रश्नसुद्धा विचारावयाचे टाळतात, ह्या गोष्टींचा भीमाला आता उलगडा झाला. आई बाजारात दुकानाच्या बाहेर उभी राहून लांबूनच का कपडा निवडी ह्याचे इंगित त्याला आता कळले. पाणी प्यायचे झाले तर भीमाने हाताची ओंजळी करून तोंड वर करावयाचे आणि कोणीतरी वरून पाणी त्याच्या तोंडात ओतावे असा भीमाला अनुभव आला. ह्या साऱ्या विटंबनेचे मूळ आपणास लोक अस्पृश्य लेखतात ह्यात आहे हे बाल भीमाला उमजू लागले. अस्पृश्यतेच्या कलंकाचा तो निष्ठूर असा परिपाक आहे. ज्या धर्मात राहून आपली अशी विटंबना होते त्या धर्माबद्दल साहजिकच त्याला तिरस्कार वाटू लागला. छोटा भीम इंग्रजी दुसरीत गेला. शाळेत त्याची प्रगती यथातथाच होती. वृत्तीने मात्र तो स्वतंत्र, निर्भीड, धाडसी, नि जिद्दी होता.

शाळेतील मुलांनी भीमाला अपमानाचे चटके कळत नकळत दिले. त्याने कशाकडेही लक्ष न देता अभ्यासात खंड पडू दिला नाही. तो प्रतिवर्षी परीक्षा उत्तीर्ण होत असे. वडिलांच्या उत्तेजनामुळे आणि काही उदारमनस्कांच्या सहानुभूतीमुळे अभ्यास नेटाने करून भीम मॅट्रिकची परीक्षा १९०७ साली उत्तीर्ण झाला. त्यानंतर लगेच त्यांचे लग्न रमाबाई नावाच्या मुलीशी झाले. भीमराव मुंबईतील एल्फिस्टन महाविद्यालयात शिक्षण घेऊ लागले. बडोदा नरेशांनी अस्पृश्यांना उत्तेजनार्थ आपण सहाय्य देऊ अशी घोषणा नगर भवनातील सभेत केली होती. गुरुवर्य केळुस्कर भीमाला घेऊन बडोदा नरेशकडे गेले. नरेशजींनी जे

प्रश्न विचारले त्याची उत्तरे भीमाने व्यवस्थित दिली. महाराज "बोले तैसा चाले" या वचनाचे प्रतीक होते. त्यांनी भीमाला मासिक २५ रु. ची शिष्यवृत्ती देण्याचे मान्य केले. महाविद्यालयात असताना भीमरावास तेथेही पिण्यास पाणी मिळत नसे. या आजूबाजूच्या वातावरणामुळे ते कष्टी होत असत. दलितांची दैन्यावस्था पाहून आणि त्यांच्या केविलवाण्या किंकाळचा ऐकून त्यांचे मन अस्वस्थ होत असे.

उच्च शिक्षणासाठी परदेशगमन

भीमराव पदवीधर झाल्यानंतर त्यांचे वडील वारले. त्यांचा आधार तुटला. त्यावेळी ते बडोदा नरेशांना भेटले. त्या सुमारास बडोदा सरकारने उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देऊन अमेरिकेला पाठविण्याचा विचार केला होता. भीमरावांनी अर्ज केला त्या चार विद्यार्थ्यांत भीमराव आंबेडकराची निवड झाली १९१३ च्या जुलै महिन्यात आंबेडकर न्यूयॉर्कला पोहोचले. "प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात जेव्हा संधीची लाट येते तेव्हा त्या संधीचा योग्य प्रकारे उपयोग त्याने केला तर त्या मनुष्यास वैभव प्राप्त होते." हे शेक्सपिअरचे वचन त्यांनी उद्धृत केले. अमेरिकेत त्यांनी 'प्राचीन भारतातील व्यापार' ह्या विषयावर प्रबंध लिहून १९१५ साली एम. ए. पदवी संपादन केली.

पुढे आठ वर्षांनी लंडनमधील पी. एस. किंग ॲन्ड सन्स ह्या प्रकाशन संस्थेने हा प्रबंध विस्तृत स्वरूपात 'ब्रिटिश भारतातील प्रांतिक, वैत्तिक उत्क्रांती' या नावाने प्रसिद्ध केला. त्याच्या छापील प्रती कोलंबिया विश्वविद्यालयाला सादर करताच त्या विश्वविद्यालयाने रीतसर त्यांना 'डॉक्टर ऑफ फिलॉसाफी' ही पदवी दिली. नंतर त्यांनी बॅरिस्टरीचाही अभ्यास पूर्ण केला व काही काळ वकिली केली. सिडनहॅम कॉलेजमध्ये त्यांना हंगामी प्राध्यापकाची नोकरी मिळाली. प्राध्यापकीचा व्यवसाय हे काही आंबेडकरांचे अंतिम उद्दिष्ट नव्हते. ते एक साधन होते. पदोपदी आणि ठायी ठायी होणाऱ्या मानखंडनेमुळे अस्पृश्यतेचा मूलभूत प्रश्न हाती घ्यावा अशी त्यांच्या मनाला टोचणी लागली होती. आता भीमराव आंबेडकर हळूहळू राजकारणात प्रवेश करत होते.

चळवळीच्या क्षितिजावर

चळवळीच्या क्षितिजावर आंबेडकरांचा उदय झाला तेव्हा परिस्थिती बरीच पालललेली होती. प्रश्नाचे स्वरूप अधिक क्लिष्ट झाले होते. राष्ट्रसभेची पडती कमान ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचा प्रतिसाद, बदलते राजकीय राजकारणाचे संदर्भ, एकापाठोपाठ एक मंजूर होत असलेले सुधारणा कायदे, हिंदू – मुस्लिम तणावांचा वाढत चाललेला गुंता, अस्पृश्यांच्या प्रश्नाचे स्पष्ट होत चाललेले सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, मानसिक परिणाम या अनुषंगाने सामाजिक सुधारणा चळवळीची व्यापक करावी लागणारी कक्षा या सगळ्या घडामोडी नेतृत्वाचा कस पाहणाऱ्याच होत्या आणि संशोधक, तत्वचिंतक, सूत्रधार, प्रतिभा–संपन्न कर्ते–धर्ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सर्व आव्हानांना सामोरे गेले. हजारो वर्षांत घडला नव्हता तो चमत्कार ते आपल्या टीचभर आयुष्यात करून गेले.

'मूकनायक' द्वारे जनजागृती

३१ जानेवारी १९२० मध्ये 'मूकनायक' नावाचे पाक्षिक त्यांनी काढले. या अंकात त्यांनी पाक्षिकाचे, उद्दिष्ट समर्थ, सुबोध, सरळ परंतु जोरदार आणि स्पष्ट भाषेत वाचकांपुढे मांडले.

विद्यार्थ्यांत ज्ञानाची आवड निर्माण व्हावी नि त्यांच्यात समाजसेवेची वृत्ती रुजून वाढावी या उद्देशाने ' सरस्वती ' हस्तलिखित मासिक सभेकडून प्रसिद्ध करण्यात येऊ लागले. रात्रीच्या शाळा सुरू केल्या. महारांचा हॉकी क्लब, क्रीडामंडळे स्थापन केली. अशा प्रकारे आंबेडकरांनी आपल्या कार्याची मुहूर्तमेढ रोवली. १९२७ साली सरकारने त्यांना विधिमंडळाचे सदस्य म्हणून नियुक्त केले. महाड चवदार तळे या प्रकरणात आंबेडकरांचा विजय झाला तेथे सुरू झालेल्या सामाजिक स्वातंत्र्य युद्धापासून आणखी एक महत्वाची शक्ती निर्माण झाली. ती शक्ती म्हणजे डॉ.आंबेडकरांचे दैदिप्यमान व्यक्तिमत्व. आंबेडकरांचे कार्य आणि कीर्तीही भारताच्या कानाकोपऱ्यात पसरली. अस्पृश्य वर्गाला आंबेडकर त्यांच्या सौभाग्याचे आणि स्वातंत्र्याचे प्रतीक ठरले.

घटनेच्या शिल्पकलेला प्रारंभ

राज्यघटनेचा मसुदा डॉ. आंबेडकरांनी तयार केला म्हणून त्यांना घटनेचे शिल्पकार म्हणतात. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारताची नवी राज्यघटना मंजूर झाली आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी तिचा अंमल या देशात सुरू झाला.

आंबेडकर लिखित राज्यघटनेतील नाविन्य

राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीत रूपांतर केले. राजकीय लोकशाही ही जर

सामाजिक लोकशाहीवर अधिष्ठित केली नाही तर ती टिकूच शकणार नाही कारण सामाजिक लोकशाही स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव ही जीवनाची तत्वे म्हणून ओळखते. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव ही अखंड आणि अभंग अशी त्रिमूर्ती आहे. जर सामाजिक समता नसेल तर स्वातंत्र्याचा अर्थ मूठभर लोकांचे जनतेवर राज्य असणे असा होईल. जर समता ही स्वातंत्र्यशून्य असेल तर ती व्यक्तीच्या जीवनातील स्वयंप्रेरणा नष्ट करील.या घटनेमुळे पददलित समाजाला मनुष्याला दर्जा मिळवून दिला.

आंबेडकराच्या आश्चर्यकारक कारकीर्दीचा गौरव करून कलकत्याचे अमृत बझार पत्रिका दैनिक म्हणते, " अन्यायी नि माणुसकीचे हक्क नाकारणाऱ्या समाजरचनेचा विध्वंस करण्याचा जणू आंबेडकरांच्या लढाऊ वृत्तीने विडाच उचलला होता. त्या थोर देशभक्तीचे सर्व देशबंधूना पुन्हा एकदा त्यांच्या मृत्यूने स्मरण करून दिले आहे."

" आबेडकरांच्या मृत्यूमुळे भारत एका खऱ्या महापुरुषाला मुकला " असे वीर सावरकर उद्‌गारले.

डॉ. राजेंद्रप्रसाद म्हणाले, "आंबेडकर आमच्या घटनेचे शिल्पकार आहेत आणि त्यांची अनेक क्षेत्रातील सेवा विशेषतः दलितांच्या उद्धाकराकरिता केलेली सेवा फार महनीय आहे."

शेवटी धनंजय कीर असे म्हणतात की, " आंबेडकरांच्या जीवनाने हे सिद्ध केले की पददलित जातीच्या बीजामध्ये उत्कर्षाची शक्ती नष्ट झालेली नाही त्यांच्या ठायी असलेले धैर्य,पौरुष्य आणि सद्‌गुण जिवंत आहेत याचा हा भरमक्कम पुरावा आहे. जो मनुष्य आपल्या व्यक्तित्वाचा विकास अखंड, उद्योग, व्यासंग, तळमळ, कळकळ, अलौकिक धैर्य आणि स्वार्थत्याग या गुणावर करावयाचा निर्धार करतो."

" तिरस्करणीय गुलामगिरी नि अमानुष अन्याय याच्या गर्तेत पिचत पडलेल्या ज्या समाजात आंबेडकर जन्मास आले आहे त्या समाजातील गुलामगिरी त्यांनी नष्ट केली. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेनुसार अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झाले आहे.अशा रीतीने विश्वभूषण आंबेडकर यांच्या अलौकिक जीवनाने भारतात ज्ञानाचे एक नवीन तीर्थ निर्माण झाले आहे. त्या जीवनातून एक नवी देवता अवतरली आहे आणि ह्या मंदिरमय देशातील त्या देवतेच्या मंदिरातील तो नंदादीप जगातील कुठल्याही कोपऱ्यातून प्रकाशत असलेला दिसेल."

" या युगातील पहिल्या श्रेणीतील अलौकिक पुरुषामध्ये त्यांचे स्थान आहे. जे आजवर पददलितांचे कैवारी होऊन गेले, मानवी स्वातंत्र्याचे शिल्पकार होऊन गेले त्यात त्यांचे स्थान उच्च आहे."

" महापुरुषाचे आयुष्य हे प्रचंड नदीसारखे असते. ते अखंडपणे वाहत असते. नदीच्या किनाऱ्यावरील रम्य स्थळांचे व सृष्टीसौंदर्याचे नवनवे दर्शन प्रत्येक पिढीस घडत असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांच्या महाचरित्राच्या बाबतीत हेच नेहमीच घडत राहील.

■

॥ राजर्षि छ. शाहू महाराज गौरवांजली ॥

सर्व हिंदुस्थान राजकीयदृष्ट्या स्वावलंबी बनला पाहिजे व हिंदुस्थानातील प्रत्येक समाज धर्मदृष्टीने व व्यवहारदृष्टीने स्वतंत्र झाला पाहिजे ... राष्ट्रकार्य करायला ही दोन्ही कार्ये केली पाहिजेत, ही दोन्ही कार्ये सिद्धीला नेली पाहिजेत. लोकमान्य टिळकांनी यांपैकी पहिले कार्य उचलले. कोल्हापूरचे (छ. शाहू) महाराजांनी दुसरे कार्य उचलले ... दोघेही खंदे वीर होते, दोघांचीही कार्ये राष्ट्रास आवश्य होती.

श्री. अच्युत बळवंत कोल्हटकर

गोकुळ प्रकल्प : एक अभ्यासभेट

शब्दांकनः कु. राणी साळोखे
तृतीय वर्ष कला

कोल्हापूर जिल्ह्यात सुप्रसिद्ध असलेला व संपूर्ण भारतात इ.स. १९८९–९० च्या दूध पावडर उत्पादनात "नॅशनल अॅवॉर्ड" मिळालेला गोकुळ दूध प्रकल्प या ठिकाणी तृतीय वर्ष कला स्पेशल समाजशास्त्र विभागाची बुधवार दिनांक २८–११–९० रोजी एक अभ्यासगट म्हणून शैक्षणिक सहल आयोजित करण्यात आलेली होती. निसर्गरम्य वातावरणात त्याची उभारणी केलेली पाहिली. या कारखान्याचे प्रमुख उद्दिष्ट तसेच त्यांची दुय्यम उत्पादने दूध–पावडर, तूप, श्रीखंड, लोणी, चक्का आइस्क्रीम इत्यादी आहेत. गोकुळ प्रकल्पाची स्थापना प्रथम १६ मार्च १९६३ मध्ये ताराबाई पार्क येथे झाली. परंतु संघाचे प्रत्यक्ष कामकाज ५ जून १९६४ पासून सुरू झाले. सुरुवातीच्या काळात २० ते २५ कामगार होते. या काळात २६ संस्थांनी संघाकडे सरासरी प्रतिदिनी ७२६ लिटर दूध पुरवठा केला. त्यानंतर संघाची हळूहळू प्रगती होत गेली. त्यानंतर "पायलेट मिल्कस्किम" सुरू केली व संघाने संकलीत केलेले दूध मुंबई येथील शासकीय दुग्धालयात पाठविण्यास सुरूवात केली.

१ मे १९८५ रोजी शासकीय डेअरी हस्तांतरित झाली. तसेच शेअर भांडवल शेतकऱ्यांकडून उभारले गेले. शेतकरीच सभासद असतात. त्यांच्याकडून दूध घेतले जाऊ लागते. संघाची दुधाची प्रत राज्यात उत्तम आहे. जिल्ह्यात वेगवेगळया भागातून या प्रकल्पामध्ये साधारणतः तीन लाख लिटर दूध जमा होते. त्यापैकी दोन लाख ५० हजार लिटर दुधाची विक्री होते. उरलेल्या दुधामध्ये लोणी, तूप, पावडर इ. पदार्थ तयार केले जातात. दूध हे नाशवंत असल्यामुळे मशिनच्या साहाय्याने टँकला कोरडी वॉश दिली जाते. त्यामुळे दूध नासण्याचा धोका पोहोचत नाही. या टँकमध्ये दूध निर्जंतूकरण करून भरले जाते व ते दूध आठ ते दहा दिवस टिकते. दुधापासून श्रीखंड, तूप, लोणी, मलई, स्निग्धांशविरहित दूध–भूकटी इत्यादी पदार्थ तयार करता येतात. २२ तासामध्ये १० टन दूध पावडर तयार होते. त्याच्यासाठी १ लाख लिटर दूध लागते. होल मिल्क, स्किम मिल्क, बेबी दूध–पावडर इ. पावडर तयार होतात. आरे बटरही ते स्वतःच तयार करतात.

एका खोलीमध्ये एक असे ॲटोमॅटिक मशीन होते की, त्याच्यामधून जेवढया वजनाचे लोणी हवे तेवढे वजन ठेवून त्या वजनाची लोण्याची वडी बाहेर येत असे. पेपर बटर पॅकिंगच्या मशिनचा वेग इतका होता की, १०० ग्रॅमची एका मिनिटात ४० पाकीट तयार करते. २०० ग्रॅमची एका मिनिटात ३० पाकीटे तयार करते ५०० ग्रॅमची एका मिनिटात २० पाकीटे तयार करते.

ह्या बटलरला अँन्टी कलर असतो. हे पॅक करण्यासाठी एक खास पेपर घेतात की जो १२८ रु. मिटर आहे. हे सर्व बटर अगदी दगडासारखे घट्ट होईपर्यंत कोल्डरूममध्ये ठेवले जाते.

नंतर ते मेल्टींगमध्ये टाकून ते मेल्ट झाल्यावर घी बॉयलरवर तिथे त्याला १०८ ते ११० डिग्री सेल्सीअस पर्यंत उकळून म्हणजेच त्या लोण्यातील पाण्याचा अंश संपेपर्यंत ते तेथेच सेट करण्यात येते. नंतर ते फिल्टर करून सेटलिंग टँकला घेतले जाते व सेटलिंग टँक नंतर चार ते पाच दिवसानंतर लॅबोरेटरीत टेस्टींग करतात. नंतर जसे हवे तसे पॅकींग केले जाते. एक किलो व अर्धा किलो तूपाचे पॅकींग मार्केट दराप्रमाणे केले जाते. एका कॅनमध्ये ३५ किलो तूप भरलेले असते, तर डब्यामध्ये १५ किलो भरलेले असते. कोल्डरुममध्ये हवामान इतके थंड होते की, तिथे पाच मिनीटापेक्षा अधिक कोणत्याही व्यक्तीस थांबता येत नाही. जर जास्त वेळ थांबायचे असेल तर गम बूट, टोपी, उलनकोट वगैरे घालून जावे लागते. नंतर आम्ही पावडर विभागाकडे गेलो. तेथील मशिनरी खूप गुंतागुंतीची होती. तसेच एक बोर्ड होता त्या बोर्डावर प्लॉटचा नकाशा होता. स्टिमच्या सहाय्याने दूध उकळते. सेप्रेशननंतर मिल्क यू ऑपरेशन प्लॅटमध्ये

येते. व एक तासामध्ये पाच हजार शंभर लिटर दूध उकळते व दूध उकळून जे पाणी उरले असते ते पाणी कारंज्यासाठी वापरले जाते. २२ तासामध्ये १० टन पावडर तयार होते. व त्यासाठी एक लाख लिटर दूध लागते व एक एक किलो पावडरपासून साडेदहा लिटर दूध तयार होते. त्याचे पॅकिंग २५ किलोच्या तसेच १०० व ५०० ग्रॅम असे होते. पावडरला हवा लागली की पावडर दगडासारखी घट्ट होते. त्या पावडरचे गोडावून फार मोठे होते. गोकुळ दूध प्रकल्पातील उत्पादित पदार्थांची गुणवत्ता ही अत्यंत उत्कृष्ट दर्जाची असून पावडरला भारतीय माणक संस्थेचे (आय. एस. आय.) मानचिन्ह मिळालेले असून तूप व लोण्यासाठी अॅगमार्क मिळाला आहे. ही पावडर कलकत्ता, बॉम्बे इतर अनेक ठिकाणी पाठविली जाते. या पावडरीस नॅशनल प्रोजेक्ट अॅवार्ड १९८९ ला मिळाले आहे. गोकुळ प्रकल्पाची सध्य:स्थिती वाहेरील सुधारलेल्या देशांशी तुलना केली तर गोकुळ प्रकल्पाचे काम बाहेरच्या देशांशी बरोबरीचे आहे.

या प्रकल्पात " दूध कामगार संघटना " या नावाची कामगार संघटना आहे. या संघटनेमधून कामगारास १५ हजार रु. कर्ज मिळते. या कामगार संघटनेमध्ये कामगार दरमहा काही रक्कम ठेव ठेवतात. कामगारांना अपघात झाल्यास वय, पगार, हुद्दा यांच्या प्रमाणावर नुकसान भरपाई दिली जाते व कुटुंबियांना योग्य ती मदत केली जाते. कामगार व वरिष्ठ अधिकारी यांच्यातील संबंध चांगले आहेत. कामगारांच्या तक्रारी व अडचणी योग्य असतील तर त्या सोडविण्याचा प्रयत्न वरिष्ठ अधिकारी करतात. डिसेंबर १९८४ मध्ये ताराबाई पार्क येथे कामगार प्रशिक्षण वर्ग सुरू करण्यात आले हे प्रशिक्षण १५ ते २० दिवसा पर्यंतचे असते. या प्रकल्पात कॉम्प्युटरायझेशन होणार आहे. याचा कामगारावर काहीही परिणाम होणार नाही. ज्या कंपनीकडून एखादे मशीन आले असेल त्या कंपनीकडे कामगारांना प्रशिक्षणासाठी पाठविले जाते. वरील माहिती गोकुळ प्रकलपातील असि. मॅनेजर श्री. एस. व्ही. पाटील, डेप्यु. सेक्रेटरी श्री. बी. एस. महाडीक, एम. आय. एस., श्री. एस. के. माने या अधिकाऱ्यांनी व वाय. एस. शिकलगार हा कामगाराने सांगितली.

सदर अधिकारी वर्गाची कार्य तत्परता व कुशल कामगारांची जिद्ध या दुहेरी संगमाने हा दूध प्रकल्प सर्व महाराष्ट्रात नावलौकिकास येत आहे. प्रकल्पाची टापटीपता वाखाणण्यासारखी आहे. कर्तव्यदक्ष चेअरमन श्री. आनंदराव पाटील चुयेकर, मॅनेजिंग डायरेक्टर श्री. वैद्य साहेब व अधिकारी वर्ग व कुशल कामगार यांच्या अप्रतिम कष्टामुळे हा प्रकल्प प्रगती पथावर उभा आहे "उत्पादकता व सुरक्षितता ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत." हे वाक्य गोकुळ प्रकल्पातील मिटींग हॉलच्या इमारतीवर लिहीलेले आहे. दूध प्रकल्प पाहून झाल्यानंतर आम्ही सुसज्ज अशा मिटींग हॉलमध्ये गेलो व आम्ही प्रश्नोत्तरात्मक चर्चेला सुरवात केली. दरवर्षी अखेर जो फायदा मिळतो तो सभासदांच्या पुढील वर्षाच्या दूध दरात वाढीव दर म्हणून नफ्याच्या स्वरूपात समाविष्ठ होतो, कारण हा सहकारी तत्वावर आधारलेला प्रकल्प आहे. तसेच भविष्यासाठी सुद्धा त्यांच्या कामगाराविषयी तसेच प्रकल्पाविषयी योजना आहेतच त्या म्हणजे कामगारासाठी स्कूलबस, बससोय, क्रीडांगण, मनोरंजन साधने, निवाऱ्यासाठी घरांच्या सोयी इ. तसेच दुधाच्या उत्पादनात वाढ व कॉम्प्यूटरची सोय देखरेख करण्या-साठी अशा प्रकारे हा प्रकल्प नवीन नविन सुधारणा करून नवीन प्रगतीचे रुप धारण करीत आहे. असा हा हा भव्य प्रकल्प आशिया खंडातील प्रसिद्ध प्रकल्प आहे.

या शैक्षणिक सहलीसाठी आमच्या कॉलेजचे प्राचार्य, डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांनी मार्गदर्शन केले व या अभ्यास गटाचे आयोजन प्रा. ए. एम. साळोखे यांनी केले. शेवटी मान्यवर व्यक्तींचे आभार समाज–शास्त्र विभागाची विद्यार्थिनी कु. संजिवनी कुरणे हिने मानले.

बी. ए. भाग– ३

स्पेशल समाजशास्त्र विभाग गट प्रमुख

कु. संजिवनी कुरणे

कु. पुष्पा पाटील

कु. राजश्री शेलार

कु. वंदना तावडे

■

वाघोबांचा कलाविष्कार

कु. सुरेखा जामसांडेकर
तृतीय वर्ष (वाणिज्य)

पी. व्हीक्टर आकाशवाणीच्या मुंबई केंद्राचे केंद्र संचालक असतानाची गोष्ट. सरकारी कारभारात एखादी व्यक्ती जरा हुशारी दाखवायला लागली तर त्याच्यावर काय आपत्ती येऊ शकते याचा एक किस्सा. व्हिक्टर महाशयानी आपल्या केंद्राचे ' बालोद्यान ' कार्यक्रम अधिक रंगदार व्हावेत म्हणून एक शक्कल लढविली. ' प्राणिसंग्रहालयाची सफर ' या आपल्या साप्ताहिक कार्यक्रमात पशुपक्षांच्या आवाजाचे ध्वनि-मुद्रण ऐकवून हे कार्यक्रम अधिक जिवंत करण्याचे ठरविले. आता जी हकीगत आहे ती वाघाच्या डरकाळचा ध्वनिमुद्रित करण्याची.

त्याचे असे झाले. वाघाच्या डरकाळीचा अगदी चांगला आवाज ध्वनिमुद्रित करण्यासाठी प्राणिसंग्रहा-लयातील कर्मचाऱ्याने एक युक्ती सांगितली. वाघाच्या भोजनसमयी पिंजऱ्यामधे मटणाचा एक मोठा तुकडा टाकावयाचा मात्र त्या तुकडचाला एक दोरी बांधून ठेवायची व त्या दोरीचे टोक पिंजऱ्याबाहेर आपल्या हातात ठेवायचे. वाघाने मटणाकडे पाहून जिभल्या चाटायला सुरवात केली की हळूहळू दोरीच्या साहाय्याने मटण वाघापासून दूर ओढायचे. एक दोनदा असे झाले की वाघ चिडणार व जोरात डरकाळचा फोडणार त्यावेळी त्या आवाजाचे ध्वनिमुद्रण करायचे. हे तंत्र वापरले आणि असे ध्वनिमुद्रित गुरकावणे कार्यक्रमात सादर झाले. कार्यक्रम फारच छान झाला आणि व्हीक्टर महोदय तर अगदी खुश.

ही गोष्ट येथेच संपली तर त्याला सरकारी कसे म्हणावयाचे ? काही दिवसानंतर आकाशवाणी केंद्राचे ऑडीट आले. ऑडीट म्हणजे अगदी सरकारी ऑडीट. भारत सरकारच्या 'महालेखागार' (अकौंटंट जनरल) यांच्या कार्यालयाने ऑडीट सुरू केले. आकाशवाणी केंद्राच्या हिशेबामध्ये वाघासाठी आणलेल्या मटणाबाबत २ रुपये आठ आणे खर्च टाकले होते. ऑडिटरनी या खर्चावर आक्षेप घेतला. अशा प्रकारचे उत्कृष्ट खाद्य ही " कार्यालयीन गरज ". होती काय ? आणि कार्य कक्षेतील कोणत्या अधिकारास (अधिकार पात्राचा नंबर नमूद करावा) पात्र राहून हे करण्यात आले त्याचा खुलासा करावा असे ऑडिटरनी केंद्र संचालकांना कळविले. यावर चर्चा झाली, पार्श्वभूमी संगितली गेली. पुरावा दिला गेला. पण व्यर्थ. कारण काहीही असेल पण शेवटी भारत सरकारच्या निधीचा असा अपव्यय अजिबात समर्थनीय नव्हता. " याबाबतच्या खर्चाची वसुली संबंधिताकडून करून जवळच्या ट्रेझरीमध्ये रक्कम ताबडतोब भरावी आणि येथून पुढे असे दोष टाळण्यासाठी काय उपाययोजना करण्यात येणार आहे ते कळवावे " ऑडिट पार्टीने लिहिले.

केंद्रसंचालक सुद्धा कच्च्या गुरुचे चेले नव्हते. त्यानी उलट टपाली लिहिले– " अधिकार पत्रातील अमुक अमुक नंबर प्रमाणे केंद्र संचालकांना कलाकारीच्या मनोरंजनासाठी असा खर्च करण्याचा अधिकार आहे. सदर कार्यक्रमात वाघोबा हे एक 'कलाकार' असलेने सदर खर्च केंद्र संचालकांच्या अधिकारात बसतो. "

पण असे सहजासहजी समाधान झाले तर तो ऑडीटर कसला? त्यानी लिहिले " कृपया आपल्या ऑफीस मॅन्युअलमधील' कलाकार 'म्हणजे अशी व्यक्ती की एका बाजूला ' तो व्यक्ती ' आणि दुसऱ्या बाजूला ' गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया' अशा दोघांमध्ये झाला (अटी व शर्ती नमूद करून) एक करार झाला असला पाहिजे तेव्हा कृपया सदर वाघोबा व गव्हर्नर जनरल यांच्या मधील कराराची सत्यप्रत पाठवून द्यावी. "

आता आली का पंचाइत, पण आकाशवाणी केंद्रातले लोकसुद्धा सरकारीच. ते काय गप्प बसतात. त्यांनी लिहिले–" महोदय, ऑफीस मॅन्युअलच्या कार्या-धिकाराखाली दिलेल्या एका 'फूट नोट' ला अनुसरून जर एखाद्या व्ही.आय.पी. (अति महत्त्वाची व्यक्ती) ला कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले असेल तर त्यासाठी केंद्र संचालक आपल्या अधिकारात अशा कराराची अट शिथील करू शकतात. सदर वाघोबा हे रॉयल बेंगॉल टायगर (आणि संग्रहालयाच्या अधिकाऱ्यांचे प्रमाणपत्र सोबत जोडले आहे.) पैकी असल्याने एक व्ही.आय.पी. म्हणून केंद्र संचालकानी अत्यंत विचारपूर्वक, अशा प्रकारचा करार न करण्याचे ठरविले. तसेच सदर वाघोबानी आपल्या कलाविष्कारासाठी काहीही मानधन मागितलेले नाही ही गोष्ट सुद्धा लक्षात घेणेत यावी."

" ठीक आहे " ऑडीट ऑफीसरने लिहिले. " नियमांचे काटेकोर पालन हे अत्यंत आवश्यक आहे. उपरोक्त खुलाशास अनुसरून उपर्निदिष्ट ऑडीट ऑब्जेक्शन फाईल केले असे समजावे. " ■

(टाइम्स ऑफ इंडिया २१-३-९० वरून)

प्रबल जीवनाचा फुलोरा

कु. लता शिवाजीराव निंबाळकर
तृतीय वर्ष कला

गरीब देशात मांणसाचे पीक जास्त. त्या देशात साधनाची अन् संधीची उपलब्धताच कमी, बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त, शहरांकडे जाणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त, शहरे म्हणजे एखादी नरकपुरीच जणू ! त्यामुळे शहरात अनेक प्रश्न उभे राहतात. 'योजनाबद्ध विकासाचा' प्रयत्न शासन करीत आहे. पण हा माणसाच्या पिकाचा राक्षस आपले आक्राळ विक्राळ हात पुढे करतोय.

माणसाच्या या पिकाला नियोजनबद्धपणे थांबवलं पाहिजे. कारण जे काही मिळवलं आहे ते फस्त व्हायची वेळ आलीय. हे पीक हंगामी नाही, कायम स्वरूपी आहे. गरीब देशांनी लोकसंख्या नियंत्रित करायची ठरविली. लोकसंख्येतल्या बदलाचा, स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणाचा, भौगोलिक विभागणीचा अभ्यास झाला आणि लोकसंख्याविषयक धोरण आखण्यात आले. नियोजनबद्ध आर्थिक विकास राबविण्यास सुरुवात झाली पण त्यात अपेक्षित घटकांना अपेक्षित यश येईना कारण त्यात अपेक्षित घटकांचा विचार झाला नाही. विकसनशील देशात ४० ते ४५ टक्के लोकसंख्या १५ वर्षांखालील मुलांमुलींची असते. हा वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहिला. परिणामी कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास व पर्यायाने लोकसंख्याविषयक धोरणास यावे तसे यश आले नाही.

लोकसंख्यावाढीचे परिणाम सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इ. क्षेत्रांत झालेले दिसून येतात. उपजीविकेच्या साधनांची निर्मिती व जननक्षमता यांच्यातील दरी वाढत आहे. त्यामुळे उपलब्ध साधने व पोसावयाची तोंडे यांचा मेळ बसत नाही. १९७१ ते १९८१ या दशकात भारताच्या लोकसंख्येत दरवर्षी १ कोटी ४० लाख इतकी भर पडलेली दिसून येते.

विकसनशील राष्ट्राच्या आर्थिक नियोजनात शेती उत्पन्न व ग्रामीण भागाची सुधारणा यांना अग्रक्रम देण्यात आला. परंतु शेतीच्या उत्पादनाला अनेक मर्यादा असतात हे लक्षात घेतले पाहिजे. शेतीच्या क्षेत्रात भारताने प्रगती केली आहे. परंतु लोकांचे राहणीमान सुधारण्यासाठी केवळ शेतीचे क्षेत्र उपयोगी नाही. तर तृतीय क्षेत्राला प्राधान्य दिले पाहिजे. शेतीचे उत्पन्न वाढले तरी भारतीयांचे पोषण सुधारले नाही. २,००० साली होणाऱ्या १०० कोटी (अंदाजे) लोकसंख्येसाठी दरवर्षी २० कोटी टनांपेक्षा अधिक अन्नधान्य उत्पादन करावे लागेल. तरच भारतीय जनतेला दरडोई आजच्या इतके अन्नधान्य उपलब्ध होईल. कुपोषणामुळे भारतात दरवर्षी १० लाख बालके मृत्यूमुखी पडतात. दारिद्र्यामुळे बालमृत्यू प्रमाण वाढते नोकरी व मिळकत याची शाश्वती नसते. म्हणून अधिक मुले असावीत अशी मनोधारणा होते. एखाद्या गरीबांला तू भरपूर भांडवल घालून एखादा व्यवसाय का करत नाहीस असे विचारणे जेवढे मूर्खपणाचे, तितकेच ज्याची मुले जगण्याची शाश्वती नाही अशा व्यक्तीला तू संतती नियमन का करत नाहीस असे विचारणे मूर्खपणाचे ठरेल. सुशिक्षित वर्ग संतती नियमन करतो तो काही देशात लोकसंख्या वाढते आहे म्हणून नव्हे किंवा ' आपल्याला दोन मुले पुरेत ' या राष्ट्रप्रेमामुळे नव्हे तर त्यांना लहान कुटुंबाच्या फायद्याची जाणीव झालेली आहे. गरीबांना एकच मूल असणे परवडण्यासारखे नाही कारण आपल्या देशात बालमृत्यूचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. विशेषतः शहरातील संघटित कामगार वर्ग शिक्षक व त्यातल्या-त्यात आर्थिक परिस्थिती बरी असणारी कुटुंबे यांच्या-मध्ये कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व पटले आहे. शहरात स्थलांतरित होणाऱ्या लोकसंख्येची समस्या गंभीर बनली आहे. तर गरीबीचा प्रश्न खेडोपाडी आहे. त्या प्रश्नाचे पहिल्यांदा उच्चाटन करणे आवश्यक आहे. तसेच भारतात नव्याने श्रीमंत होत असलेला वर्ग भारतासारख्या गरीब देशाला न परवडणाऱ्या आपल्या संस्कृतीला न शोभणाऱ्या भोगवादाचे प्रदर्शन करत आहे, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

लोकसंख्या व गरीबी या प्रश्नाचे आकलन आपल्या परिस्थितीच्या संदर्भात बरोबर करून लोक-संख्येची वाढ जरूर कमी केली पाहिजे. या समस्येला

राष्ट्रीय कार्यक्रमांत अग्रक्रम दिला पाहिजे. कुटुंब नियोजनाची मोहीम ही शासनाची मोहीम न राहता जनतेची मोहीम कशी होईल याकडे लक्ष दिले पाहिजे. पण दुर्दैवाने शासनाचे या संबंधीचे प्रयत्न चुकीच्या मार्गाने गेले आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात गेली ४० वर्षे सरकाने लोकसंख्या व गरीबी या संबंधी अनेक कार्यक्रम राबविले यात काही प्रमाणात यश आले परंतु जास्त अपयशच पदरात पडले. याचे प्रमुख कारण म्हणजे ते कार्यक्रम व्यवस्थितपणे पार पाडले गेले नाहीत. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी महत्वाचा आहे पण त्याहीपेक्षा महत्वाचा कार्यक्रम म्हणजे विवाहाचे वय वाढविणे आणि दोन मुलांमध्ये अधिक अंतर ठेवणे. तसेच आपले कुटुंब मर्यादित ठेवण्यासाठी ग्रामीण जनता, झोपडपट्टया अशिक्षित लोकांमध्ये कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा प्रसार होण्याची गरज आहे. ही प्रेरणा शून्यातून निर्माण होत नाही तर मानवी वर्तणुकीत योग्य असे परिवर्तन घडण्यासाठी काही क्रिया–प्रक्रिया व्हाव्या लागतात. कुटुंब मर्यादित ठेवण्यासाठी आजूबाजूच्या व सामाजिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. या परिस्थितीचे मुख्य घटक बालमृत्यू कमी करणे, महिलांचे शिक्षण, रोजगार, कुटुंबाला पुरणारे वेतन आणि आजार, अपघात, वृद्धापकाळ इ. संकट काळासाठी सामाजिक सुरक्षा हे आहेत. म्हणून हे आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्ट पूर्ण करण्याला प्रथम प्राधान्य द्यावयास पाहिजे. यामुळे दारिद्रय नष्ट होईल. माणसाला ' माणूस ' म्हणून जगता येईल.

कुटुंब कल्याण ही ' जनतेची मोहीम ' व्हायची असेल तर त्यासाठी प्रथम सर्व क्षेत्रांतील नेते मंडळींनी आदर्श घालून दिला पाहिजे. खासदार, आमदार, जिल्हा परिषद, नगरपालिका व ग्रामपंचायती यामध्ये निवडून गेलेले लोकप्रतिनिधी, सहकारी संस्थांमधून निवडून आलेले सदस्य तसेच शासनाचे अधिकारी, शिक्षक, प्राध्यापक अशा सर्व स्तरावरील नेतृत्व करणाऱ्या संतती-नियमन करून एक किंवा दोन मुलाचे मर्यादित कुटुंब असावे असा जनतेला आदर्श घालून दिला पाहिजे. तरच नेत्यांना आमजनतेला कुटुंब कल्याण करण्यासंबंधीचा उपदेश करण्याचा नैतिक अधिकार मिळेल सक्तीपेक्षा आदर्श घालून देणे हा जनजागृतीचा सर्वात प्रभावी मार्ग आहे.

विकासात्मक धोरणात शिक्षणाला फार महत्व आहे. सामाजिक व आर्थिक प्रगतीचा कणा म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाने व्यक्तिविकास होतो. सुधारलेले व्यक्तिमत राष्ट्राच्या प्रगतीस हातभार लावते. भारतातील शिक्षणाचे प्रमाण व दर्जा सुधारावयाचा असेल तर शिक्षणसंस्थांवर पडणारा कामाचा बोजा कमी होणे व नव्या शिक्षणसंस्था अस्तित्वात येणे जरूरीचे आहे यासाठी लोकसंख्या नियंत्रणाशिवाय दुसरा पर्याय नाही. भारतात दारिद्रय निर्मूलन, शिक्षण व आरोग्य या कार्यक्रमांबरोबर प्रबल लोकजीवन प्रेरणांच्या फुलोऱ्यातून भारतीय जीवन फुलेल.

■

॥ राजर्षि छ. शाहू महाराज गौरवांजली ॥

राजर्षि शाहू महाराजांनी उभ्या केलेल्या शैक्षणिक चळवळीचे सूत्र मक्तेदारीकडून सार्वजनिकतेकडे जाणारे आहे. खाजगत हितसंबंधाकडून सामाजिक कल्याणाकडे ते नेणारे आहे. विषततेने किडलेल्या आणि जातिभेद पंथांनी नासलेल्या समाजजीवनाला समानतेच्या पातळीवर आणणारे आहे.

– डॉ. एस्. एस्. भोसले

पंजाब व काश्मीर प्रश्न

कु. नूतन जयसिंगराव ओतारी
तृतीय वर्ष कला

पंजाब प्रश्नाचे स्वरूप

आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून ४० वर्षे होऊन गेली व त्यानंतर निर्माण झालेले हे प्रश्न आहेत. म्हणजेच हे प्रश्न फार पूर्वीपासूनचे आहेत आणि तरीही ते न सुटता अधिकाअधिक गुंतागुंतीचे बनत आहेत आपण जर या समस्येकडे दूरपर्यंत पाहिले तर याची सुरुवात पंजाबनेच झाल्याचे दिसून येते. हे प्रश्न निर्माण होण्यापूर्वी पंजाब हा भारताचाच एक अविभाज्य घटक आहे असे सर्व भारतीयांच्याप्रमाणेच तेथील शीख बांधवांचेही मत होते. परंतु काही परदेशांच्या प्रलोभनाला बळी पडून आज तेच शीख बांधव आपल्या वेगळ्या भागाची मागणी करत आहेत. त्यांना पंजाब प्रांत भारतात नको आहे तर तेही एक स्वतंत्र राष्ट्र व्हावे असे त्यांचे मत आहे आणि वेगळ्या 'खलिस्तान' साठी ते आज दंगली करत आहेत, लोकांच्यात दहशत निर्माण करून असंतोष पसरवीत आहेत.त्याचप्रमाणे आज काश्मीर प्रश्नानेही सर्व भारताचे लक्ष वेधून घेतले आहे. एकीकडे पाकिस्तानने पंजाबमधील शीख लोकांना प्रलोभने दाखवून खलिस्तानची मागणी करण्यास भाग पाडले तर दुसरीकडे त्यांनी काश्मीर प्रांत पाकिस्तानात सामावून घेण्यासाठी दंगली सुरू केल्या. कारण काश्मीर मधील अधिकात अधिक जनता मुस्लीम आहे व त्यामुळे काश्मीरचा संपूर्ण भाग पाकिस्तानात सामावून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

भारत सरकारला आव्हान

पंजाब व काश्मीर प्रश्नाने आता इतके उग्र स्वरूप धारण केले आहे की भारत सरकारला ते एक आव्हानच उरले आहे. या प्रश्नाकडे लवकरात लवकर लक्ष देऊन तोडगा काढला पाहिजे. कारण हे प्रश्न भारताच्या विभाजनास प्रारंभ करणारे प्रश्न आहेत. हे प्रश्न सोडविल्याने देशाला एकप्रकारचे स्थैर्य, विश्वास मिळणार आहे. हे प्रश्न सोडविणे म्हणजे भारताच्या घटनेला एकप्रकारचे आव्हानच आहे.

दहशतवादाची वाटचाल

आज पंजाब व काश्मीरातील वस्तुस्थिती पाहिली तर अत्यंत धोकादायक आहे. लोकांना आपण आणखी तासभर तरी जिवंत राहू की नाही याबाबत खात्री देता येत नाही. त्यांचा स्वत:वरचाही विश्वास उडाला आहे. हे अतिरेकी आज देशाला पोखरीत आहेत. दिवसेदिवस या अतिरेक्यांची संख्या, त्यांच्या चळवळी वाढत आहेत. आज लोकांना दिवसाही फिरणे भीतीदायक झाले आहे. इतकेच नव्हे तर भारताच्या पंतप्रधान कै. इंदिरा गांधी यांना मारण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली होती. यावरून तर स्पष्टपणे या समस्येचे गांभीर्य स्पष्ट होते. आणि जे अतिरेकी पंतप्रधानांसारख्या व्यक्तीला मारण्यात यशस्वी होत असतील, त्यात त्यांना कोणताही संकोच, भीती वाटत नसेल तर आपल्यासारख्या निरपराधांचा ते कदापि विचार करणार नाहीत. भारताचे माजी पंतप्रधान श्री. व्ही. पी. सिंग हे पंजाबला जाऊन सुखरूप आले हे एक आश्चर्यच म्हणावे लागेल. कारण हे अतिरेकी केवळ या मंत्र्यांना, वरिष्ठ व्यक्तींना मारण्याच्या संधीची वाट पहात आहेत व जास्तीत जास्त दहशत निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. ही असुरक्षितता दहशत नष्ट करण्यासाठी प्रचंड संरक्षणाची गरज आहे. आहेत त्यापेक्षा अधिक संरक्षणाच्या सोयी पुरविल्या पाहिजेत कारण हेच लोक सुरक्षित राहिले तर या प्रश्नावर तोडगा काढू शकतील.

समाजाच्या अंतर्गत सुव्यवस्थेला व सुरक्षिततेलाच धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे लोकांचा केंद्रसरकार व राज्य सरकारवरचा विश्वासच उडाला आहे. लोक भयभीत झाले आहेत. साहजिकच स्थलांतर वाढले आहे. यातूनच एका नव्या समस्येला सुरुवात झाली आहे. दिल्लीतील निर्वासितांचे कँपस् तर आता सर्वत्र प्रसिद्ध झाले आहेत निर्वासितांच्या नोकऱ्यांचा प्रश्न, त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न, त्यांच्या राहण्याच्या

सोयींचा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न झाला आहे. बँका लुटण्याच्या प्रकारांना ऊत आला आहे. भारतात दिवसाही लोकांचे अपहरण होत आहे. या अशांततेचा फायदा काही समाजविघातक लोक घेत आहेत. ते अंमली पदार्थ व शस्त्रास्त्रांची बेजबाबदारपणे देवाण-घेवाण करत आहेत. आणि अर्थव्यवस्थेचा गैरफायदा घेत आहेत. भारतातील प्रत्येक शहरातील देशविरोधी संघटनांच्या हाती शस्त्रास्त्रे आहेत. अशी शस्त्रे वापरून ते दहशत पसरवीत आहेत. आज पंजाब व काश्मीर प्रश्न त्यांच्यापुरताच मर्यादित न राहता व्यापक बनला आहे. आज केवळ तिथल्याच लोकांचे जीवन असुरक्षित न राहता सर्व देशातील लोकांचेही जीवन असुरक्षिततेचे झाले आहे. आता केवळ खाजगी वाहनानाच धोका राहिला नाही तर रेल्वे, एस. टी. यासारख्या सरकारी वाहनामध्येही बाँब-स्फोट होत आहेत. थोडक्यात या समस्येची व्यापकता राष्ट्राच्या काना-कोपऱ्यापर्यंत पोहचली आहे. त्यातूनच जातीय-वादाची निर्मिती होत आहेत. सध्या पंजाबात असंख्य हिंदुची अक्षरशः कत्तल होत आहे. आणि त्याचे प्रति-उत्तर म्हणून की काय अनेक निरपराध शीख बांधवही बळी जात आहेत. थोडक्यात या समस्येने आता हिंसक रूप धारण केले आहे. आणि अहिंसकवादी भारत देश आता हिंसक आणि अंतर्गत असुरक्षित राष्ट्र म्हणून ओळखला जाऊ लागेल की काय अशी शंका वाटू लागली आहे.

पंजाब समस्येने निर्माण केलेले प्रश्न

पंजाब व काश्मीरचा प्रश्न सोडविता-सोडविता सरकारपुढे अनेक नवे प्रश्न निर्माण होत आहेत. जसे-राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रश्न, सार्वजनिक सुरक्षिततेचा प्रश्न, शांतता, सुव्यवस्था व लोकशाही प्रशासनाचा प्रश्न, घटनेला आव्हान देणारे प्रश्न, घटनात्मक पेच-प्रसंग, राष्ट्रपती, पंतप्रधान यांची पदे व अधिकार यांना आव्हानात्मक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

वरील पैकी सर्वांत महत्वाची समस्या म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मतेची समस्या. आज भारतात धर्माच्या; प्रांताच्या नावाखाली अनेक तंटे निर्माण होत आहेत. भारतात आज अंतर्गत सुव्यवस्थेला, सुरक्षिततेलाच धोका निर्माण होऊन संपूर्ण अर्थव्यवस्था, समाजरचना विस्कळीत झाली आहे. त्यामुळे लोकशाहीला तडे जाण्याची शक्यता आहे. म्हणजेच लोकशाही प्रशासनाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. घटनेला आव्हान देणारे प्रश्न निर्माण होऊन घटनात्मक पेचप्रसंग निर्माण झाले आहेत.

आज पंजाब व काश्मीर प्रश्नाबरोबरच आसाम-मध्ये बोडो आंदोलनेही सुरू आहेत. म्हणजेच पंजाब व काश्मीरचा प्रश्न सोडविता-सोडविता इतर प्रश्नांची निर्मिती होऊ शकते कारण असे प्रत्येक प्रांताने आपला वेगवेगळा भाग मागितला तर आज अखंड भारत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या राष्ट्राचे असंख्य तुकडे होतील हे आटोक्यात आणण्यासाठी सरकारने पोलीस दलात वाढ करून त्यांच्या कामात जातीने लक्ष पुरवावे कारण पंजाबमध्ये पोलीसच अतिरेक्यांना सामील आहेत. पंजाब व काश्मीरसारख्या प्रांतांत लोकमतांचा आधार घेऊन हे प्रांत वेगळे करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. व सरकारने ते आव्हान स्वीकारून त्यात यशस्वी होण्यासाठी खास प्रयत्न करावेत. त्यासाठी राष्ट्रपती व पंतप्रधानांच्या अधिकारात वाढ करावी. लोकशाही प्रशासनातील इतर देशांचा जो हस्तक्षेप आहे तो काढून टाकावा. कारण त्यामुळे समस्या आणखी उग्र बनते.

पंजाब व काश्मीर समस्येवरील उपाययोजना

पंजाब-काश्मीर प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रामुख्याने चार पातळ्यांवर कार्य करता येते.

१) जनतेच्या पातळीवर

२) राज्यशासनाच्या पातळीवर

३) केंद्रशासनाच्या पातळीवर

४) स्वयंसेवी संघटनांच्या पातळीवर.

यामध्ये जनतेच्या पातळीवर जनजागृती करून, या समस्येची कल्पना लोकांना देणे तसेच यावरील उपाययोजनांचा प्रसार व प्रचार करणे, वेळोवेळी वृत्तपत्रातून माहिती जाहीर करणे, दूरचित्रवाणी व आकाशवाणीवरून माहिती पुरविणे. त्याचप्रमाणे भाषणे, स्पर्धा चर्चासत्रे, अधिवेशने यामध्ये या विषयावर चर्चा करणे, मेळावे आयोजित करणे. त्याचप्रमाणे यासाठी पारितोषिकांचाही वापर केला तर या समस्येवर तोडगा निघू शकेल.

जनतेच्या पातळीवर जसे कार्य करता येते तसेच राज्यशासनाच्या पातळीवर कार्य करता येते.पातळीवर कार्य करताना शासनाने या समस्येचा सखोल अभ्यास करावा व समस्या हाताळावी व या समस्येचा कायमचा बंदोबस्त करावा कारण नंतर याचे पडसादही उमटता कामा नयेत तसेच अतिरेक्यांचे जे गट किंवा संघटना आहेत त्यांना सरळ कोर्ट-मार्शल करण्यात यावे. त्यांना जास्तीत–जास्त कडक शासन करावे. तसेच गुप्तहेर संघटनांकडून जास्तीत – जास्त काटेकोर काम करवून घ्यावे.

वरीलप्रमाणेच केंद्रशासनाच्या पातळीवर प्रयत्न करूनही ही समस्या सोपी होऊ शकते. केंद्रशासनाने खास असे काही कायदे करावेत. म्हणजेच घटनेत बदल करावेत. अतिरेकी मिळताच त्यांना जास्तीत–जास्त कडक व लवकरात लवकर कठोर शिक्षा व्हावी जेणे करून फाशीची शिक्षा व्हावी व तीही पाकिस्तान प्रमाणेच सार्वजनिक ठिकाणी व्हावी. त्यामुळे दुसऱ्या लोकांच्या मनात भीती निर्माण होऊन कदाचित ते अतिरेक्यांना सामील होणार नाहीत. तसेच देशात ज्या स्वयंसेवी संघटना आहेत त्याही या कामी मदत करू शकतात. खलिस्तानवाद्यांना विरोध करून प्रथम अंतर्गत सुरक्षितता, अंतर्गत शांतता ठेवणे महत्त्वाचे आहे कारण आपल्या अंतर्गत शांततेलाच धक्का लागल्याने आज परकीय देश आपल्या राज्यव्यवस्थेत हस्तक्षेप करून आतंकवादी आतंकवाद प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्या दृष्टीने स्वयंशासित पद्धतीची अंमलबजावणी करावी किंवा चीनने ज्याप्रमाणे भिंत बांधून घेतली आहे त्याप्रमाणे भारतानेही भिंत बांधून घेऊन बंदोबस्त करावा म्हणजे जे अपहरण, अतिरेक्यांचे दळण–वळण होत आहे ते कमी होऊन या प्रश्नांवर तोडगा मिळेल, किंवा याची व्यापकता कमी होईल.

समारोप

ही समस्या केवळ पंजाब किंवा काश्मीरची नसून ती आता त्यांच्या इतकीच आपली झाली आहे कारण कुटुंबातील एका व्यक्तीची समस्या ही सर्वांची असते. तसेच देशातील एका प्रांतांची समस्या सर्व राष्ट्राची असते. त्यामुळे सर्वांनी मिळून ही समस्या सोडवावी.

जयहिंद !

■

जीवनाचे दर्शन – एका शब्दात

संपूर्ण जीवनाचे दर्शन मीं एका शब्दात पाहिलें आहे. जीवनामध्यें मीं कोणतेही काम एकट्याने कधीहीं केलें नाही. माझा जन्म, पालनपोषण आणि शिक्षण दुसऱ्यांच्या आधारामुळें पूर्ण झालें आहे. मीं कोणताहीं मनोरंजनाचा कार्यक्रम सादर करतो. तेव्हा त्यामध्यें मुलीं नाच करत होत्या. मीं मात्र त्यांना फक्त संगीत देत होतो, नाचत नव्हतो. त्यामुळें मला माझें संपूर्ण जीवनाचे दर्शन, एका शब्दामध्यें साठलें आहे असे वाटते. त्या एका शब्दाच्या आधारे, सहाय्याने मीं आपल्या जीवनाचीं वाटचाल करीत आहे. तो शब्द आहे –मदत

कोणालाही आपण मदत करून बघा. आपल्याला आपल्यामध्यें एका नवींन प्रकारचा बदल झालेला अनुभवास येईल.

– रिचर्ड शेजर्स

जीवन

या धुंद जगात
नाही कुणाचा कोणी
प्रेम, वात्सल्य मिळाली पोटी
दुःख पराजय नियतीच्या गाठी
विसरुनी सारे
मनात काहीच नसताना
जगणं सुद्धा बरं वाटतं
नाही तर आहेच
गोंगाट विचारांचा
किती उदास व्हायचं ?
रमायचे आहे
इथल्या नाटकी भूमिकांशी
जपायचे आहे इथे
शब्दांना भावनेपाशी
देईल धक्का जोरदार
तरीही सावरायचे
क्षणभर उधळेल अंधार
पुन्हा ताठ व्हायचे
रमायचे आहे
इथल्या नाटकी भूमिकांशी

कु. सुनिता पाटील
१२ वी कला

पापण्यांच्या शिंपल्यातून

माझ्या पापण्यांच्या
शिंपल्यातून – – –
किती मोती ओघळले
हे मला ज्ञात नाही
एवढं मात्र खरं – – –
त्या ओघळणाऱ्या मोत्यांनी
माझं सारं आयुष्यच
उजळून टाकलंय

कु. स्वाती सुरेश महाबळ
द्वितीय वर्ष वाणिज्य

रिता गाभारा

आज माझी सारी संध्या उदासूनच का गेली ?
किनाऱ्याची वाळू लाट सोडूनच का गेली ?
रित्या किनाऱ्याला होते पांघरूण फक्त वाळूचे,
माझ्या मनावर होते, शिंपण तुझ्या स्पर्शाचे
रिक्त किनारा साद घालतो, अजूनी
लाटांच्या भरतीला,
माझे मन बोलविते आहे, अजूनी
भरतीच्या प्रीतीला,
प्रीती काय, लाटा काय, आच्छादनेच ती होती,
वारा आला, उडाले आच्छादन गाभारा रिता हाती

कु. संगीता पोळ
११ वी कला

हे नुसतं बोलायचं असतं

' मुलाला तुमच्या नोकरी लागली
उत्तम झालं !' मला जरा बोलला असता तर
मी सुद्धा कुठेतरी पाहिलंच असतं
असं हे फक्त म्हणायचं असतं.
' मुलाला कॉलेजात प्रवेश मिळाला
उत्तम झालं ' मला बोलला असता तर
मी सुद्धा प्रवेशाचं पाहिलं असतं
हे काम झाल्यावर बोलायचं असतं.
' मुलीला तुमच्या स्थळ मिळालं
चांगलं झालं, ' मला सांगितलं असतं तर
मी सुद्धा चांगलंच बघितलं असतं
असं हे सांगायचं असतं.
आपल्यावर आता भार नाही
अशी खात्री झाली की,
हे मी केलं असतं, ते मी केलं असतं
असं नुसतंच बोलायचं असतं.

कु. भाग्यश्री शिंदे
११ वी विज्ञान

कविता

कविता करताना जुळावे लागते यमक
पण जीवनाचे यमक जुळविताना
गमवावे लागते अनेक.
कविता करताना जुळाव्या लागतात ओळी
पण जीवनाच्या ओळी जुळविताना
भराव्या लागतात अनेकांच्या झोळी.
कविता करताना जुळावे लागतात शब्द
पण जीवनाचे शब्द जुळविताना
असावे लागते वचनबद्ध.
मग कवितेस येतो अर्थ
अन् जीवन वाटते सार्थ.

– कु. उषा नामदेवराव पाटील
बी. ए. भाग २

मी गप्प राहणार नाही

मी गप्पगार कशी राहू
माझे दुःख का नको सांगू
माझं कुणी ऐकून घेत नाही
जीवन कसं जगायचं कळत नाही
माझ्याबद्दल उठवल्या त्याने अफवा
माझं कुणाला खरं वाटत नाही
मी गप्पगार कशी राहू?
त्याचं कधीच चांगलं होणार नाही
मन माझं त्याला माफ करणार नाही
तो कधीच सफल होणार नाही.
माझे मन होते निर्मळ पण
माझ्याशी करून प्रेमाचे चाळे
गैरफायदा घेऊन केले भूताटकी चाळे
त्याचे कसे होईल चांगले ?
फुटणारी दाबू कशी किंकाळी ?
दावा असा साधला त्याने घातवेळी
कोणालाही दगा देणाऱ्याचे
कधीच चांगलं होणार नाही
माझं कुणी ऐकत नसलं तरी
मी गप्प राहणार नाही.

कु. हसीना बाबासो जमादार
तृतीय वर्ष वाणिज्य

स्वप्न

स्वप्नाच्या मागे धावत होते मी
धावता धावता,
त्या रक्ताळलेल्या पायात
चिरडलं गेलं तुझं मन,
तुझ्या भावना,
आणि, कधी कधी
मी ते रक्तबंबाळ केलं,
दुखवलं,
जेव्हा, ते स्वप्न भंग पावलं
नाश पावलं,
तेव्हा सारं काही संपलं होतं
सारं काही संपलं होतं

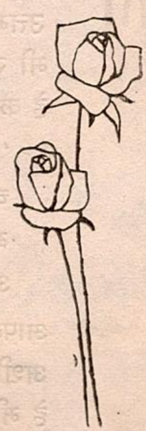

कु. कुमुदिनी पाटील
१२ वी आर्टस् (B)

युवा नेतृत्व

कु. वंदना जाधव
विद्यापीठ प्रतिनिधी
बी. ए. भाग - ३

कु. कीर्ती माने
जनरल सेक्रेटरी
बी. कॉम. भाग - २

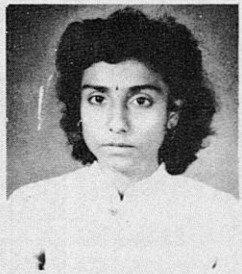

कु. प्रणिता शेट्ये
बी. कॉम. भाग - ३

कु. अर्चना जगदाळे
बी. कॉम. भाग - १

कु. ज्योती उगळे
बी. कॉम भाग - १

कु. उमा चल्लमरद
१२ वी कॉमर्स

कु. दीपाली पाटील
११ वी कॉमर्स

कु. उषा पाटील
११ वी सायन्स

कु. कल्पना खोत
बी. ए. भाग - २

कु. सुचेना टक्कळकी
बी. ए. भाग - २

कु. वर्षा पाटील
बी. ए. भाग - १

कु. भाग्यश्री अंभईकर
बी. ए. भाग - १

कु. धनश्री पाटील
१२ वी आर्ट्स अ

कु. विमल जगताप
१२ वी आर्ट्स ब

कु. स्वाती नेसरीकर
१२ वी आर्ट्स अ

कु. शुभांगी जाधव
११ वी आर्ट्स ब

'कमला' ८९-९० मधील शिवाजी विद्यापीठ नियतकालिक स्पर्धा पारितोषिक विजेत्या विद्यार्थिनी

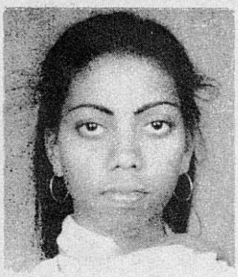

कु. मृगनयना खाबडे
प्रवासवर्णन (इंग्रजी)

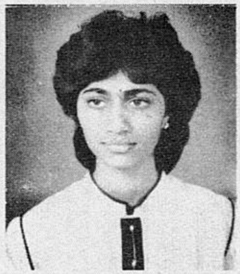

कु. राजनंदा देशमुख
प्रवासवर्णन (मराठी)

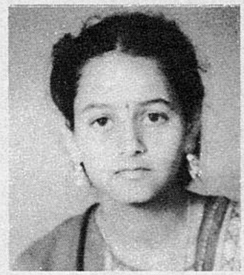

कु. विशाखा शिंदे
वैद्यक लेख

ओपन मेरीट स्कॉलरशिप विजेत्या विद्यार्थिनी

कु. वैशाली राजेभोसले
बी. ए. भाग - १

कु. मनिषा शिरगुपे
बी. ए. भाग - १

कु. भाग्यश्री अंभईकर
बी. ए. भाग - १

बी. ए. भाग - ३ मध्ये प्रथम श्रेणी मिळविलेल्या विद्यार्थिनी

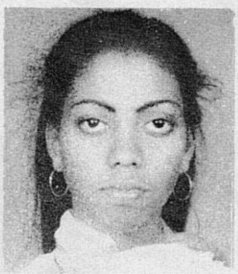

कु. मृगनयना खाबडे
इंग्रजी

कु. अमिना बारगीर
इंग्रजी

कु. शबनम मुजावर
इंग्रजी

कु. विशाखा शिंदे
इंग्रजी

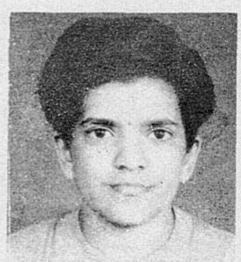

कु. कविता टेंगशे
गृहशास्त्र

क्रीडा क्षेत्रातील उल्लेखनीय कामगिरी

कु. मृदुला बोकील
आंतर विद्यापीठ टे. टे स्पर्धा
राष्ट्रीय स्पर्धा व राज्य
ऑलिम्पिक स्पर्धेत सहभाग

कु. गायित्री भागवत
राष्ट्रीय टे. टे (शालेय)
स्पर्धेत तृतीय क्रमांक

कु. प्रगंधा तुपे
आंतर विद्यापीठ टे. टे. स्पर्धा
व राष्ट्रीय महिला क्रीडा
स्पर्धेकरीता निवड.

कु. माधवी पोतदार
राज्यस्तरीय बुद्धिबळ
स्पर्धेत सहभाग

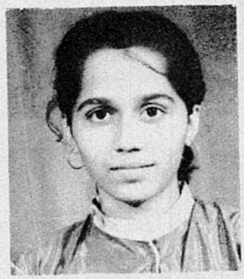

कु. वैशाली पोतदार
राज्यस्तरीय बुद्धिबळ
स्पर्धेत सहभाग

कु. नंदा भोसले
गोळाफेक, भालाफेक, ४०० मी. हर्डल्स
शि. वि. कोल्हापूर झोनमध्ये प्रथम क्रमांक

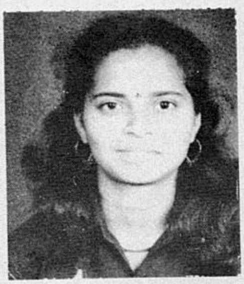

कु. वंदना तावडे
उंच उडी व ४०० मी. हर्डल्स- शि. वि. कोल्हापूर झोमध्ये द्वितीय क्रमांक

कु. कल्पना खोत
एन. एस. एस. बेस्ट स्टुडंट

अभिनंदन !! एम. फिल. पदवी प्राप्त प्राध्यापक अभिनंदन !!

प्रा. श्रीमती आंबवडे र. वि.
(अर्थशास्त्र)

प्रा. श्रीमती देसाई सु. दा.
(मराठी)

प्रा. श्रीमती धुमाळ नी. स.
(इंग्रजी)

एन. सी. सी. मधील उल्लेखनीय यश

कु. कीर्ती माने
बेस्ट कॅडेट व 'सिग्नल'
स्पर्धेत प्रथम क्रमांक

कु. सुजिता शेट्टी
बेसिक लिडरशीप कॅम्प
(केरळ) मध्ये सहभागी

कु. संगीता कुंभार
ए.टी.सी. मध्ये सहभागी
फायरींग प्रथम क्रमांक

कु. कविता तिवडे
ए.टी.सी. मेडिकल स्पर्धेत
द्वितीय क्रमांक

कु. जयश्री साळुंखे
ट्रेकिंग कॅम्प (उटी) मध्ये सहभागी
व ए.टी.सी. फायरिंग मध्ये प्र. क्र.

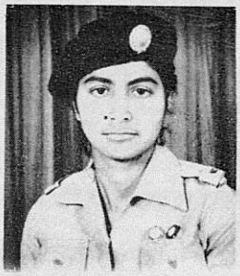

कु. अर्चना जगदाळे
प्री. मांउटेनेरींग कॅम्प (भंडारदरा)
मध्ये सहभागी
ए.टी.सी 'मेडिकल' स्पर्धेत तृ. क्र.

राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या शिबिरामध्ये आयोजित केलेला मोफत चिकित्सा कार्यक्रम.

संगीता मर्दाने

हिन्दी विभाग

अ नु क्र म णि का

गद्य पुष्प

१) राष्ट्रीय एकात्मता और राष्ट्रभाषा — कु. सुनिता सन्नके
२) सफलता की कुंजी — कु. लतिफा नांदणीवाले
३) " कंगन " — कु. वंदना जाधव
४) बालकवि : एक संकलन — कु. अपर्णा पाध्ये
५) सॉरी, रॉंग नंबर — कु. कल्पना कदम
६) आषाढका एक दिन – एक मूल्यांकन — कु. सुनिता शहा
७) स्त्री–मनोगत — कु. नूतन ओतारी

पद्य परिमल

१) सत्य — कु. कल्पना कदम
२) जीवन — कु. राजश्री बनसोडे
३) वक्त — कु. नूतन ओतारी
४) दासताँ — कु. नसीराबानू मुलाणी
५) गीतासार — कु. अंजली पाटील
६) जिंदगी — कु. संगीता मोरे
७) इसलीए ! — कु. नूतन ओतारी
८) सिर्फ इंतजार — कु. राजश्री बनसोडे
९) गजल — कु. सईदा शान-ई-दिवाण
१०) अलविदा कैसे कहूँ ? — कु. मीरा भट
११) जिंदगी क्या है ? — कु. संगीता मोरे
१२) आशा — कु. नसीराबानू मुलाणी
१३) मेरा भारत देश महान — कु. भारती शिंदे
१४) समाँ सुहाना — कु. नसीराबानू मुलाणी
१५) मीठा बचपना — कु. वर्षा शिंदे
१६) तनहाईयाँ — कु. नसीराबानू मुलाणी

राष्ट्रीय एकात्मता और राष्ट्रभाषा

कु सुनिता सन्नके

भारत यह विस्तृत देश है । उस में सब तरह के भौगोलिक तथा भाषात्मक बदलाव होते रहते है। इन सब तरह के अलगावों में भी देश में एक तरह की एकसंघता दिखाई देती है । हमारे देशकी महान संस्कृति हजारो सालों से चली आयी है, इसलिए सब तरह के लोगोंको, समाजोंको और विभागोंको इकट्ठा रखे हुये है ।

कोठारी आयोगने सामाजिक और राष्ट्रीय एकात्मताका विकास राष्ट्रीय उद्देश्य माना है । लेकिन आज फुटीरता फैल गयी है और राष्ट्रीय एकात्मता धोके में आ गयी है । स्वातंत्र्यपूर्व काल में जो राष्ट्रीयत्व की भावना लोगों के मन में जागृत थी वह आज नहीं है । इस समय यह भी याद रखना चाहिए कि जब १९६५ में और १९७२ में पाकिस्तानने आक्रमण किया तो भारतनें अपने स्वाभिमान और देश गौरव का परिचय दिया और विजयश्री हासिल की । लेकिन यह भावना हमेशा नहीं रहती । फिरसे स्वार्थ, संकुचितता और देशद्रोही प्रवृत्ति उभर आती है और राष्ट्रऐक्य धुंधला हो जाता है ।

राष्ट्रीय एकात्मता में बाधायें लानेवाले घटक अनेक हैं ।

१. जातीयता – यह हमारे समाज को मिला हुआ भयंकर शाप है । हर राज्य के प्रत्येक जाती में होनेवाले श्रेष्ठ–कनिष्ठता की भावना जातीय द्वेष को फैलाती है । जातीय संघटनाओं की निर्मिती, जाती के नामपर चुनाव, लेखन और भाषण के माध्यम से जातीय भावनाका प्रसार आदि कारणों से अलग–अलग जुट निर्माण हुए है । हर एक जाती अपने स्वार्थ के लिए समाज या देशहित का बली चढा देती है । समाज में पात्रता नामकी कोई चीज ही नहीं रहीं । महाभारत में हजारों साल पहले कर्ण जो कहता है कि–

" **देवायत्तं तु कुले जन्म, मदायत्तम् तु पौरुषम्** "

आज भी सही प्रतीत होता है । समाज में उस समय हुआ वही आज भी हो रहा है ।

२) धार्मिकता और सांप्रदायिकता – धर्म याने हर मानव के मन में बसनेवाला भगवान जागृत करने का साधन । लेकिन आज वही धर्म मानव को मानव से अगल कर रहा है । हमारे भारत में धार्मिक वैमनस्य को विशिष्ट पार्श्वभूमि है मुसलमानोंने हम पर बहुत पहले आक्रमण किया और लोगोंपर अनन्वीत अत्याचार किये । हमारे देवालय, तीर्थक्षेत्र नष्ट किए, इस इतिहासने हिंदू–मुस्लिमोंके मनमें एक-दूसरे के लिए तिरस्कार के बीज बोये गये ।

३) भाषाभेद – भारत में अनेक भाषाँए बोली जाती है । भाषाके अनुसार प्रांतरचना की गई । आज विकास के विपरित सीमाप्रश्न, पानीविभाजन, अध्ययन-अध्यापनका माध्यम आदि बातों पर राज्यों में झगडे हो रहे है ।

४) प्रादेशिकता – एक ही प्रदेशमें अलग–अलग बातों के लिए मतभेद है । विद्यापीठ कहाँ हो ? केंद्र-सरकारकी कचहरियाँ कहाँ हो ? आदि ।

५) आर्थिक विषमता – समाज में एक तरफ झोपडियों में बसनेवाला अत्यंत गरीब इन्सान है तो दूसरी ओर प्रसादतुल्य घरों में रहनेवाला श्रीमंत वर्ग है । इस आर्थिक खाई के बावजूद भी मजदूर–मालिक, किसान–जमीनदार, श्रमजीवी और बुद्धिजीवी आदि अनेक वर्ग है, उनके मन में एक दूसरे के प्रति द्वेष है ।

६) विकृत राजनीति – कभी कभी पक्षनिष्ठा के आगे राष्ट्रनिष्ठा भी गौण मानी जाती है । जातीयवाद को लेकर नीचले स्तर का राजकारण किया जाता है । यह हम भूल जाते है कि हमारा आंतरिक संघर्ष बाह्य आक्रमणसे भी भयानक है ।

इतनी विघटनपूर्ण प्रवृत्तियाँ होते हुए भी हम सब में जो अपनापण है वह देखतेही बनता है ।

सांस्कृतिक एकता की परंपरा भारतीय संस्कृति अध्यात्मिक और वैदिक संस्कृतिका उदय और उत्कर्ष

उत्तर में हुआ फिर भी इसकी किरणोंने भारत की पूर्व पश्चिम तथा दक्षिण सीमाओंतक अपना प्रकाश फैलाया शंकराचार्यजीने अपने कालमें देशकी चारही दिशाओंको एकसूत्रमें लेने के लिए हृषिकेश द्वारका,पूरी और शृंगेरी में विद्यापीठों की स्थापना की। गंगा का पानी रामेश्वर ले जाने की हमारी प्राचीन परंपरा क्या दर्शाती है ? वेद, उपनिषद, गीता, रामायण, महाभारत ये हमारे सब भारतवासियों के पूज्य ग्रंथ हैं। आज भी हमारे मूल्य, हमारी श्रद्धाएँ और हमारे आदर्श सब जगह समान है। तुलसीदासजी ने ' रामचरित्र मानस 'लिखा तो एकनाथजी ने ' भावार्थ रामायण '।

संत तुकाराम कह गये –

" जे का रंजले गांजले
त्यासि म्हणे जो आपुले
तोचि साधु ओळखावा
देव तेथेचि जाणावा। "

तो नरसी मेहताजी ने वही बात कही–

" वैष्णव जन तो तेणे कहिये
जो पीर पराई जाने रे। "

इन सब बातोंसे यही दिखाई देता है कि प्राचीन काल से आजतक भारत में सांस्कृतिक ऐक्य का प्रवाह अविच्छिन्न रुपसे बहता आया है।

इसी काल प्रवाहके बीच अनेक भाषायें विकसित हुयी। सतही तौरपर भाषा,जात हम में अलगाव निर्माण करती होगी फिर भी इन सब के परे ईश्वरनिष्ठा साधुसंत, तीर्थक्षेत्र, पवित्र ग्रंथ इनके बारेमें हर एकेक, मन में नितांत श्रद्धा दिखाई देती है। सर्वधर्म समभाव की व्यापकता हममें है।

राष्ट्रीय एकात्मता के बारे में सोचे तो राष्ट्र यह एक नयी संकल्पना है। राजनैतिक दृष्टि से भारत यह एक राष्ट्र है, उस में रहनेवाला, जन्मलेनेवाला, जिसके माता–पिता भारतीय हो ऐसा हर व्यक्ति भारतीय है डा. संपूर्णानंदजी की अध्यक्षता में स्थापित समिती के अहवाल में राष्ट्रीय एकात्मता की व्याख्या इस प्रकार की है। " संकुचित, प्रादेशिक वर्गीय या पक्षीय हित का त्याग करके राष्ट्रहितको प्राधान्य देनेवाली वृत्ति को प्रोसाहित करनेवाली मनोभूमिका तैयार करना ही राष्ट्रीय एकात्मता है।

छात्रों के मनपर बचपनसेही राष्ट्रीय एकात्मताके असर करनेका कार्य शिक्षा द्वारा ही हो सकता है। डा. राधाकृष्णन कहते है–"राष्ट्रीय एकात्मता यह कोई इमारत नहीं है जो पत्थर–इटों से या हथोडा–छिन्नी से बांधी जाय। राष्ट्रीय एकात्मता के संस्कार लोगों के दिलोंपर धीरे धीरे और सूक्ष्म स्वरुप में बोये जाने चाहिए। शिक्षा के माध्यम से यह कार्य किया जा सकता है। "

राष्ट्रीय एकात्मता के लिए शासनद्वारा भी भरसक प्रयत्न किये गये है। और राष्ट्रभाषा यह राष्ट्रीय एकात्मता का महत्त्वपूर्ण साधन है। परंतु दु:खकी बात यह है कि हमारे देश में राष्ट्रभाषा का प्रश्नही राष्ट्रीय एकताको विघातक हो रहा है। स्वातंत्र्यपूर्व कालसेही हिंदी यह राष्ट्रभाषा इस दृष्टिसे यत्न चलाये थे। स्वातंत्र्योत्तर काल में मात्र विपरित हुआ। दाक्षिणात्य लोगों से हिंदी को विरोध होने लगा। हिंदी भाषी लोगों ने अपनायी आक्रमक भूमिका, दाक्षिणात्यों की इंग्रजी की ओर झुकनेवाली वृत्ति और शासन का ढिलाई का धोरण आदि बातोंसे हिंदीपर कुछ अन्याय हुआ। हिंदी एक ऐसी भाषा है जिस में देश के ज्यादातर लोग बोल सकते है। उसे समझ सकते है।

हिंदी का राष्ट्रभाषाके रुपमें स्थान मजबूत हो इसलिए पाठशालाओंमें हिंदी शिक्षा तथा उसके विकास के लिए केंद्र तथा राज्य सरकारों को आवश्यक ऐसा अधिक सहाय्य करना होगा। लोगोंमें हिंदी का अधिक प्रसार, प्रचार हो, उनकी गलत धारणायें दूर हो ऐसा कार्य शिक्षणशास्त्रीयोंद्वारा किया जाना चाहिए। भारतीय संस्कृति, अलग, अलग भाषायें, प्रदेश, उनके सांस्कृतिक वैशिष्टच, आदरणीय व्यक्ति, धर्मप्रचारक तथा धर्मतत्व इनका परिचय करा देनेवाली पुस्तिकायें हिंदी में तैयार की जाय तो पढकर छात्रों में व्यापक, संग्राहक और सहानुभूतिपूर्ण दृष्टिकोन निर्माण हो सकेगा।

हिंदी भाषासे हमें ज्ञान, शक्ति, प्रकाश मिलेगा तो राष्ट्रीय एकात्मता से लोकशाही आर्थिक सुबत्ता और लोककल्याण के उद्दिष्टों तक हम पहुँच सकते है। इस तरह हिंदी और राष्ट्रीय एकात्मता एकदूसरेके पूरक है, सहायक है। ■

सफलता की कुंजी

कु. लतिफा नांदणीवाले
तृतीय वर्ष कला

मनुष्य को इस संसार में अधिक क्या प्यारा है तो उसके प्राण । जो इस संसार में नष्ट होनेवाला है । कबीरदासजी ने मनुष्य जीवन की नश्वरता की ओर संकेत करते हुए कहा है–

' पानी केरा बुदबुदा अस मानस की जात.
देखत ही छिप जाएगा ज्यों तारा परभात '

उनके जैसे साधुसज्जन मोक्ष की प्राप्ति करने में जीवन की सफलता मानते है । यह ' सफलता ' शब्द व्यक्तिसापेक्ष भी है और कालसापेक्ष भी । अब प्रश्न निर्माण होता है 'सफलता' किसे कहा जाए ? उसकी परिभाषा क्या है ? और उसके हृदय एवं मस्तिष्क में विचारमंथन शुरू होता है, जब प्रस्तुत प्रश्न का उत्तर उसे नहीं मिलता तब जीवन में व्यक्ति अधूरापन महसूस करने लगती है, तो कभी-कभी जीवन का सूनापन, खालीपन उसे सताने लगता है । उसका यही सूनापन जीवन की अत्याधिक लालसा के रुप में प्रकट होने लगता है । यही लालसा जीवन की सफलता ढूँढने लगती है । यहाँ व्यक्तिभिन्नता पाई जाती है क्यों कि हर व्यक्ति का सफलता ढूँढने का मार्ग अलग होता है ।

मनुष्य की लालसा उसे बुरी आदतो में जकड देती है । वह डाका डालना, चोरी करना, खून करना, किसी की संपत्ती जबरदस्ती से लेकर अपना जीवन सँवारने की कोशिश करता है । कई लोग ऐसे है कि संपत्ति को परमात्मा मानते है, उसे पाने के लिए प्रयत्नशील रहते है । परमात्मा की भक्ति में जितना समय व्यतित न करेंगे उतना समय वे संपत्ति को इकठ्ठा करने में व्यतित करते है, यह काम वे बडे तल्लीनता से करते है ।

कई व्यक्तियों की लालसा धर्मप्रसार के क्षेत्र में व्यक्त होती है, ऐसे धर्मांध व्यक्ति धर्म की झूठी व्याख्या प्रस्तुत करते हुए परमात्मा प्राप्ति का कल्पनामय संसार सजाते हुए भोले-भाले लोगों के साथ छल-कपट करते है । पुण्यप्राप्ति के लिए उपासना, व्रत, तीर्थयात्रा, यज्ञयाग, संन्यास आदि पूजा के विविध मार्ग बताकर सामान्य जनता को गुमराह बनाते है, उस में ही उन्हें आनंद मिलता है, और उसी को जीवन की सफलता भी मानते है ।

इस प्रकार कोई व्यक्ति राजनैतिक क्षेत्र में प्रवेश करते हुए उसे जीवन की सफलता मानता है । व्यक्ति के अनुसार उनका क्षेत्र अलग–अलग होता है, उसी मार्गपर अडिग रहकर वे जीवन का खालीपन भर देने का प्रयास करते है । मनुष्य को लगता है की मन की इच्छाएँ पूर्ण हो जाने से उसे सुख की प्राप्ति होगी, क्यों कि सुख और सफलता जीवनरूपी एकही सिक्के की दो बाजू है । उसकी सुख की कल्पना याने सीर्फ काल्पनिक जगत् का निर्माण है उसी काल्पनिक सुख के पीछे वह दौडता है । जिस क्षण उसने इस सुख की खोज करना आरंभ किया है उसी क्षण उसकी दु:खों का और दुर्दशाओं का प्रारंभ हुआ होता है । लेकिन अनजाने में उसे पता ही नहीं चलता । वह दुर्दान्त इच्छा उसे असली सुख से दूर ले जाती है, और गहरे गढे में फेंक देती है, क्यों कि उसे असलीयता मालूम नहीं होती । सच्चा सुख किसे कहा जाता है, इसका पता उसे नहीं होता, इसलिए उसके प्राप्ति के लिए किये गए प्रयत्न याने रेगिस्तान में होनेवाले मृगजल के लिए की गयी निरर्थक दौडधूप है ।

हमारे सुख की कल्पना याने जिस से मन को पवन की शीतलता, कमल की कोमलता और चंदन की गंध सुखदायक, लगती है, वह भावना । उसे ही हमारे पूर्वजो ने सुख कहा है । हर–एक व्यक्ति की सुख प्राप्त करने की कल्पना अलग–अलग है, उसकी परितृप्ति के लिए वह प्रयत्नशील रहता है, उसके पीछे वह बिना उद्देश्य, बिना प्रयोजन व्यर्थ भागता रहता है । उदाहरण के लिए एक विशाल मैदान में हजारो लोग इकठ्ठा हुए है, उनमें से कई व्यक्ति बिनावजह सामने दिखाई देनेवाली दिशा की ओर भाग रहे है, इसका परिणाम क्या होगा ? तो वे लोग आपस में टकरा जायेंगे

एक दूसरे के पैरोंतले रौंद जायेंगे या आपस में झगडा करेंगे, या आपस में लडकर एक दूसरे के हाथों मार दिए जायेंगे । यह परिस्थिती प्राचीन काल से दिखाई देती थी, दिखाई देती है, और भविष्य में दिखाई देगी । जबतक मनुष्य विवेकशीलता से सोचेगा नहीं, मानसिक रूप से उन्नत नहीं होगा इसका परिणाम संघर्ष, कलह, झगडे, युद्ध और निरर्थक शून्य जीवनसंघर्ष दिखाई देंगे ।

इस में महत्त्वपूर्ण बात यह है कि इस निरर्थकता के पिछे विचार भी नहीं, अविचार भी नहीं तो सिर्फ विचारशून्यता है । जैसे एक बकरी गढे में कूद गयी तो बाकी बकरीया भी कूद जाती है, वही विचारशून्यता मनुष्य में पाई जाती है । वह इसप्रकार का पागलपन है कि,– एक दिन जंगल में एक खरगोश ने भयानक मेघगर्जना सुनी, वह डर गया कि अब किसी भी वक्त आकाश उसके सिरपर गिरेगा । वह प्राणों के भय से भागने लगा । रास्ते में उसे कुत्ता मिला, कुत्ते ने इस प्रकार भागने का कारण पूछा तो उसने बताया आकाश गिरनेवाला है, यह सुनकर कुत्ता भी डर गया और भागने लगा । इस प्रकार रास्त में जो भी प्राणी सियार, उँट, हाथी शेर मिले उन्हें भी इस बात का पता चलनेपर डरकर भागने लगे । आगे चलकर उन्हें एक आदमी मिला, जिसने उन प्राणियों को भागने का कारण पूछा, खरगोश ने बताया कि आकाश में भयानक मेघगर्जना हुयी और किसी भी समय आकाश गिरनेवाला है इसलिए वे अपने प्राणों को बचाना चाहते है । उस सयम उनके पागलपनपर आदमी हँसने लगा, उसने बताया वे जहाँ भी चले जाएंगे वहाँ आकाश गिरेगा ही, उसे कौन रोख सकता है ? दूसरी बात आकाश गिरेगा ही कैसे ? यह सुनकर वे प्राणी अपनी मूखर्तापर शरमा गये । यही सच्चाई मनुष्यपर लागू होती कि वह कोई भी निर्णय भयभीत होकर विचारशून्यता से लेता है । कोई तीर्थयात्रा करने के लिए निकला तो सभी उसका अनुकरण करते है । किसीने साधु को परमात्मा मानकर पूजा की तो सभी उसकी पूजा करने लगते है । किसीने एक ग्रंथ का पारायण किया तो सभी करने लगते है । इन सब के पीछे मनुष्य का अज्ञान है यही अज्ञान समाज के हर कक्ष में पाया जाता है । इनमें से कोई विरला प्रज्ञावान होता है कि जो सच्चे ज्ञान के सहारे असलीयत का पता लगाता है । लेकिन हर युग में सहस्रों आदमीयों से एकाध आदमी ही ऐसा निर्माण होता है । यही आज के समाज का दुर्भाग्य है । इसलिए बेबस होकर कहना पडता है कि हमारा समाज सभी क्षेत्रो में अद्य:पतन की ओर जा रहा है, उसका एकमात्र कारण उस में होनेवाली प्रजा की, विवेकशीलता की कमी है । जहाँ भी जाओ भ्रष्टाचार, स्वार्थ–लोलुपता, झगडे, संघर्ष चल रहे है । अब आत्मा की एकमात्र पूकार है–' हे मनुष्य, सावधान हो जाओ

सोचो अपना भविष्य ।

हे मनुष्य, सफलता का असली अर्थ समझने कि दृष्टि से प्रयत्न करो. इस में ही तुम्हारा असली सुख है ।

■

रहस्य

एक महाशय नाटक देखने के बजाय पास में बैठी हुई स्त्री को देख रहे थे । स्त्री भी उन्हे देख रही थी । महाशयजीने फुसफुसाकर कहा, 'सुनिए, क्या आप अपना एक फोटो मुझे देंगी ?'

स्त्री के हर्ष का ठिकाना ही न रहा, उसने कहा, ' जरुर एक तो जेब में ही है । बताइए तो क्या करियेगा मेरे फोटो का ?'

महाशयजीने गंभीरता से कहा, ' अपने बच्चों को डराऊंगा । '

कु. पूनम देशमुख
बी. ए. भाग– दो

" कंगन "

कु. वंदना वि. जाधव
ग्याँरहवी कला

' माँ, मैं जा रही हूँ ' नयन ने कहा । 'पर नयन कालेज जाने दस-पन्द्रह मिनट बाकी है और सुषमा का घर तो दूर नहीं है । ' 'लेकिन माँ, मुझे तो सुषमा के घर जाने ही तो दस मिनट लगते है । अरे, पहले दिन तो मुझे जल्दी जाने देना ।' ' अच्छा बाबा, जाओ ' । 'माँ तुम आफीस चली जाना, मैं आके सब काम निबटा लूंगी और नीता को भी ले आऊंगी ।'

नयन एक गरीब खानदान की लडकी हैं । पिता गुजर चुके है । माँ चपराशी का काम करती हैं । छोटी लडकी नीता इतना ही इनका छोटा परिवार है । नयन पढाई में तेज है । घर की जिम्मेदारी संभालकर वह कालेज की पढाई करती है । सुषमा जो नयन की सहेली अमीर खानदान की है । इन दोनों में काफी दोस्ती है ।

नयन सामने आते ही सुषमा ने कहा ' नयन, कितनी देर लगा दी, चलो अब जल्दी-जल्दी लेक्चर शुरु होने में सिर्फ दस मिनट ही बाकी है । जाते-जाते सुषमा ने कहा नयन आज मेरे भाई आनेवाले है । ' कौन से? हां उस दिन तू मुझे बता रही थी वह ? हां अब वही यहाँ आ रहे है, यही पढाई करेंगे ' तुम शामको ठीक ६ बजे आना, उन्हे लेने स्टेशन जाना है ।

पर सुषमा आज तो माँ देर से आनेवाली है । नीता को स्कूल से लाना है । देखो नयन मैंने तो मम्मी से कह दिया है कि मैं तुम्हे लेकर आऊंगी । ठीक है पहले नीता को लेंगे और फिर स्टेशन जाएंगे । ठीक छ बजे दोनो स्टेशन गयी । स्टेशनपर आने-जानेवाली यात्रियों की बहुत भीड थी । गाडी आने में अभी पाँच मिनट बाकी थे । सुषमा को दूसरी सहेली मिल गयी, दोनों बाते करती रही । नयन और नीता बुकस्टॉल पर कुछ किताबे देखने लगी इतने में गाडी से एक सुंदर होनहार युवक सुषमा की ओर आया । सुषमा ने अपने भाई की नयन से पहचान करवाई । तीनों घर चले गए ।

सुषमा, भाई अवि और नयन तीनों अब एकही कालेज में पढते थे । सुषमा अब ज्यादास्तर तर अमीर लडकियोंकी दोस्त बन गयी थी । उसे अब यह गरीब नयन अच्छी नहीं लगती थी । सुषमा जब नयन से बाते करती तब अमीर लडकियाँ उसे कोसती थी, इसलिए अब सुषमा नयन से बाते भी कम करती थी और आना जाना भी कम हुआ था । इन्ही बातों से नयन बहुत दु:खी हुई थी । पर सुषमा का भाई अवि नयन के लंबे-लंबे घने बाल और उसकी सुंदर आँखे उसके भोले स्वभाव पर प्रभावित हो गया था । नयन से बाते करना उसे बहुत अच्छा लगता था, पर सुषमा को यह सब पसंद नहीं था । वह नहीं चाहती थी कि अवि नयन से इतना घुलमिल जाए ।

एक दिन अवि कन्याकुमारी गया था । वहाँ से वह सुषमा और नयन के लिए कंगन ले आया था । सुषमा ने वह कंगन नयन को दिए पर देते समय उन्होने उसकी गरीबीका मजाक उडाया था । इस से तो नयन और भी दु:खी हुई पर अवि के कंगन मात्र वह पहनती थी । वह हमेशा सोचती रहती थी कि क्या दोस्ती में भी अमीरी-गरीबी होती है ? एक दिन कुछ कारणवश नयन सुषमा के घर गई थी पर अंदर कई अपने बारे में बाते हो रही थी, यह देखते ही वह ठीठक गई – 'भैय्या तुम नयन से ज्यादा बाते करते हो उससे तुम्हारा मेल-मिलाप बढ रहा है यह मुझे अच्छा नहीं लगता । कालेज में और तो कई सुंदर–सुंदर लडकियाँ है । इसपर अवि ने कहा, 'लेकिन नयन तो तुम्हारी बचपन की सहेली है । पहले थी पर नहीं । अब वह मुझे उच्छी नहीं लगती । मेरी सभी सहेलियाँ अमीर है, सुंदर है और एक नयन है जो सदा गंभीर सा चेहरा लेकर, सीधे–सादे कपडे पहनकर आती है । मेरी सब सहेलियाँ उसपर हँसती है । अच्छा, इसलिए वह तुम्हे अच्छी नहीं लगती, ठीक है तो तुम उससे बात मत करो पर उससे बाते करने में मुझे कोई हर्ज नहीं । मुझपर हँसता भी तो नही । और हँसेगा भी तो मैं उनकी ओर ध्यानही नहीं दूंगा ।

' लेकिन नयन तुम्हे इतनी अच्छी क्यों लगती है ? उसका सुंदर स्वभाव मनुष्यका सिर्फ उपरी सौंदर्य

देखने से उसकी परख नहीं की जाती । पर मुझे वह अच्छी नहीं लगती । तुमने कन्याकुमारी से लाए हुए कंगन वह हमेशा पहनती है । मेरे हाथ में वैसे ही कंगन देखके मुझे संकोच होता है । तुम्हे क्या जरूरत थी उसे कंगन लाने की ? यह सब सुनते ही नयन को लगा जैसे पैरोंतले की जमीन खिसक गई हो । जैसे उसपर बिजली गिर पडी हो । पर अविकी बातों से उस के नेत्र सजल हो गए । उसने कभी सोचा भी नहीं था कि कोई अपनी पूजा करता है । और अपनी एक सहेली है जो इतनी निष्ठूर बनकर अपनी मित्रता को भूल रही है । यह सब देखकर वह आगे नहीं बढी अपने घर चली गई ।

कालेज के इम्तिहान नजदीक आ गए थे पर नयन का पढाई में ध्यान नहीं लगता था । वैसेही इम्तिहान पूरा हो गया तब नयन ने एक कंपनी में नौकरी करना शुरू किया । जब वह घर आती तो उसे अवि के शब्द सुनाई देते. ' नयन मुझे बहुत अच्छी लगती है । ' पर सुषमा के वर्तन से नयन ने अवि के साथ भी बात करना छोड दिया था, वह उसीके दिए हुए कंगन भी नहीं पहनती थी । एक दिन अपनेही विचारो में डूबी नयन कालेज जा रही थी इतने में पीछे से उसे किसीने आवाज दी उन्होने मुडकर देखा तो अवि उसकी ओर आ रहा था, उसका चेहरा कुछ चिंतित दिखाई दिया ' दोनों की स्तब्धता को तोडते हुए अवि ने कहा ' अब मैं तुम्हे इतना पराया लगता हूँ कि तुम मुझ से बात भी नहीं करती ? ' कभी सामने आता हूँ तो टालती रहती हो ?

' अ . . . नहीं तो । '

मैं जानता हू सुषमा के वर्तन से तुम्हे काफी चोट पहुंचो है ।

पर मैंने तो आपसे कुछ नहीं कहा ।

पर तुम्हारा चेहरा तो सबकुछ बता रहा है । नयन ने अवि की ओर देखते हुए कहा ऐसी कोई बात नहीं है, नौकरी के कारण मुझे वक्त नहीं मिलता ।

' मुझे बनाने की कोशिश मत करो, मैं सब जानता हूँ । एक बात कहूँ । '

' हां, कहो । '

' तुम्हारे हाथ में वह कंगन नहीं दिखाई देते ।

' अवि मैं किसी की दयापर नहीं पलती हूँ । ' सुषमा ने ही मुझसे कहा था, अवि भैया मेरे लिए कंगन लाए थे पर तुम्हारे हाथ में कंगन न देखकर उन्होंने मुझे तुम्हे देने के लिए कहा था । ' मुझपर कोई तरस खाएँ और उसे मैं बर्दाश्त करू ?'

'नहीं नयन, मैंने तो यह कंगन तुम्हारे ही लिए लाए थे । यह कंगन मेरे प्यार का तोहफा था । लेकिन तुमने कभी मुझे जानने की कोशिश नहीं की । मैं तुमसे प्यार करता हूँ और करता रहूँगा ।

' मैं तो एक गरीब, बदसूरत लडकी हूँ, तुम्हे तो और अच्छी लडकियाँ मिल जाएगी ।

' पर नयन मुझे बाह्य सौंदर्य से आकर्षण नहीं है, मैं तुम्हारे गुणोंसे, तुम्हारे स्वभाव से प्रेम करता हूँ । जब मैंने पहली बार तुम्हे देखा था बस उसी दिन से अपने दिल में बसा लिया था । नयन अगर तुम्हे ही मेरे जैसा लगता हो तो कल मैंने दिए हुए कंगन पहन के आना, न तो वह कंगन फोड देना ।

' अवि ऐसा मत कहो, तुम्हारा प्यार मुझे मंजूर है । ' पर घरकी तो पूरी जिम्मेदारी मुझपर है । माँ बुढापे में तो कुछ कर ही नहीं सकती । अगर मैंने ऐसी हालत में . . . .

बस सिर्फ यही परेशानी है न ?

देखो नयन शादी के बाद तुम अपनी पूरी तनख्वाह अपनी माँ और बहन के लिए भेज देना । बस– – – यह तुम्हे अच्छा लगेगा ?

हाँ, क्यों नहीं ?

और वे दोनो चले गये । नयन अब बहुत खुश होने लगी थी । अवि की बाते उसने माँ को बता दी । माँ को यह सुनकर बहुत खुशी हुई और उसके नेत्र आंनंदाश्रूसे भर आएँ । नयन सोचती रहती क्या दुनिया में अवि जैसे लोग है ? जो एक–दूसरे का दुख–दर्द बाँटकर जीवन खुशी से जीनेवाले । कई दिन बीत गए– एक दिन डाकियाने नयन के नामका लिफाफा दिया । उसने लिफाफा खोलकर देखा तो वह खुशी से झूम उठी उसकी नौकरी पक्की हो गयी थी । उसने यह खबर अपने माँ को सुनवाई और आनंद से नाचने लगी । यह खबर वह अवि से कहना चाहती थी । इसलिए उसने माँ से कहा मैं सहेली के घर जा रही हूँ । पर उसकी माँ जानती थी वह कहाँ जा रही है ।

पर अवि के पास जाते समय वह अवि के कंगन पहनना नहीं भूली थी । ■

बालकवि : एक संकलन

कु. अपर्णा अ. पाध्ये
द्वितीय कला

बालकवि अर्वाचीन मराठी काव्यगगन के 'शुक्रतारा' माने जाते है। नवकविता के प्रभातसमय में शुक्रतारे की तरह अल्पसमय के लिये उदित होकर उन्होंने तेज और दिव्यत्व का भंडार, खोलकर, काव्यसुमनों की माला रसिकों के गले में डाल दी।

बालकविजी को प्रकृति के कवि माना जाता है क्योंकि प्रकृति का उन्होंने जिस संवेदनशीलता से, भावुकता से, गहराई से, सुक्ष्मता से अंकन किया है; वह देखकर ऐसा लगता है कि, वे प्रकृति के संपर्क में रहनेवाले ही नहीं बल्कि प्रकृति का अभिन्न हिस्सा है, इसलिये उन्हें प्रकृति का कवि कहना ही उचित होगा।

बालकवि– त्र्यंबक बापूजी ठोमरे (ठोंबरे) जी का जनम खानदेश के धरणगाँव में १३ अगस्त सन १८९० में हुआ। बचपन में ही धरणगाँव के रमणीय प्रदेश में सौंदर्य का संस्कार उनपर हुआ। जन्मतः माता–पिता के परिवार के दादी, नानी और माँ इन सब से काव्यात्मता का, भक्ति का, धार्मिकता का, रसिकता का, संस्कार उन्होंने उत्तराधिकार के रूप में प्राप्त किया। बालकवि जी की बहन मनुताई (जिजी) को भी काव्य में रुचि थी। बचपन में ही उन्होंने बालकविजी से धर्मग्रंथों का पठण करवा लिया था। परिवार का धार्मिक वातावरण, पुराने हिंदी, संस्कृत और मराठी वाङमय की पढाई और पठण इसका परिणाम उनके कोमल मनपर हुआ।

सृष्टि की ओर बालसुलभ कौतुहल से देखते हुअे कोमल मन से सौंदर्य के संस्कार ग्रहण करना और अकेले में उनका पुनः पुनः चिंतन करना, इसी छंद से उनका भावविश्व बनता गया।

१९०३–१९०४ में नवापूर में बालकवि ने श्री. मय्याराव कालकर के राष्ट्रिय पाठशाला में प्रवेश किये। बालकविजी की विद्यार्थीदशा का कालखण्ड अल्प होते हुअे भी तप्त, तृषार्थ भूमि जिस प्रकार पानी के बूंद को तरसती है और बरखा होनेपर एक–एक बूंद को अपने में समा लेती है, उसी आतुरता से राष्ट्रियता के, राष्ट्रप्रीति के, स्वाभिमान के संस्कार उन्होंने ग्रहण कर लिये। देश के राजकिय अभियान के 'स्वावलंबन' स्वदेशी, बहिष्कार और राष्ट्रीय शिक्षा' इस चतुःसुत्रि का अनेक विचार–विश्व में संचार हो गया।

१९०६ में बालकविजी के पिताजी का देहान्त हो गया। दुःख, संकट, आदमी को जीवन की वास्तविकता के पास लाते है, आदमी अंतर्मुख बना देते है। आदमी अपने आप से संवाद करने लगता है। दुःख, निराशा,अपूर्णता ये मानवी जीवन की यथार्थता! उसके दर्शन से बालकवि जी का हृदय भग्न हो गया। एक ओर प्रकृति, मानवी जीवन, उसका सौंदर्य, प्रेम, दिव्यत्व, मंगलता, पावित्र्य इनके साक्षात्कार में मन सुस्नात हो रहा था तो दूसरी तरफ जीवन की कडवी-कठोर वास्तविकता के पहचान से उनका हृदयकाश अंधेरे में डूब गया।

१९०७ जलगाव में हुअे कवि सम्मेलन में त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे इस १७ सालके युवक ने उत्स्फुर्त काव्य-गायन किया। इसलिये समेंलनाध्यक्ष कर्नल कीर्तिकरजी ने उस युवक को स्वयंस्फूति से 'बालकवि' उपाधि से सम्मानित किया। उसी वक्त कवि माधवानुज ने 'बालकवींचा गौरव' नामक कविता लिखी।

> "खर्चुनि रचनाचातुर्याते करू वसनास तयार
> लाज राख तू निज जननीची गांजूनि गेली फार"

ऐसी महाराष्ट्र की अपेक्षा व्यक्त की।

शिक्षा ग्रहण करते समय विविध घोर समस्याएँ उनके सामने निर्माण हुअी, जैसे अचानक उनपर आयी सांसारिक जिम्मेदारी, आर्थिक अस्थिरता, स्वास्थ का बिगाड् आदि। मानो प्रतिकूल परिस्थिति उनकी चेतना को और भी तेजस्वी बनायी। कवि के मूल भावगंभीर मन को मानवी जीवन की अपूर्णता का दर्शन हुआ। अनेक चिंताओं से उनका मन भर गया, विचार करते-

करते कई साल बीत गये । उनके मन को पूर्णता को प्राप्त करने की इच्छा थी । इसी विचार से आयी हुअी खिन्नता उनके जीवन की सहेली बन गयी । इसी उदासीनता में बालकविजी का अंधेरे से जो रिश्ता जूट गया उस अंधेरे ने उनका साथ आखिरतक नहीं छोडा । दिव्य आनंद में भीगने के क्षण उनके जीवन में कम ही आये परंतु सुख के क्षण में भी अनपेक्षित दु:ख, निराशा से मन भरने के ही प्रसंग अधिक ।

'सौंदर्य के साथ तन-मन से घुल-मिल जानेवाला,' 'सौंदर्य के सामने आत्मसमर्पण करने के लिये उत्सुक कवि' और 'सौंदर्य के साक्षात्कार के वक्त जीवन की अपूर्णता को जानकर वैफल्य भावना से विषण्ण चित्त होनेवाला,' 'मृत्यू के भय से जिनके हृदय में खलबली मच जाती है ऐसा कवि ये बालकविजी के प्रसिद्ध हुअे पत्रों में प्रकट दो रुप मन को लुभानेवाले है । विशेषतः बालकवि का दूसरा रुप मन को विशेष लुभाता है ।

आनंद की राशिपर आसीन होकर दु:ख को आवाहन करनेवाले बालकवि, मृत्यू का गीत गानेवाले बालकवि, सौंदर्य के शिखरपर खडे होकर दु:ख के कुँअे में खूद को डुबो देनेवाले बालकवि, एक क्षण में प्रभात समय के मंगल वातावरण में दिव्य तेज में पंख फैलाकर आनंद लूटनेवाले बालकवि . . . ऐसी काव्य में प्रकट हुअी बालकवि जी की अनेक प्रतिमाएँ देख के मन भर आता है ।

वैसे तो उन्होने कई कविताएँ लिखी है । उनमें से 'फुलराणी' और 'औदुंबर'ये दो कविताएँ बहुचर्चित है ।

'फुलराणी' यह बालकवि जी की प्रसिद्ध, प्रकृति वर्णन की कविता है । आजतक यह कविता हमेशा आकर्षण का विषय रही है । सूरज की पहली मृदू, कोमल किरण से कली का सुंदर फूल में रूपांतर हो जाता है । यही इस पुष्पकलिका के प्रेमपूर्ति की सुमधूर कहानी है । यहाँ प्रकृति के एक सीधी–साधी घटनापर बालकवि जी ने अपनी रम्य कल्पनाशक्ति से प्रेमपूर्ति का जो आरोप लगाया है वह भी रोमांचकारी है । फुलराणी के मन में होनेवाले स्थित्यंतर का चित्रण कवि ने सुंदर रूप में प्रस्तूत किया है ।

प्रकृति के संपर्क में बालकवि जी की प्रतिभा निखर उठती है' वहाँ उस प्रतिभा का मनोहर विलास देखने को मिलता है । यही अनुभव 'फुलराणी' कविता पढते समय मिलता है । जैसे–

"हिरवे हिरवे गार गालिचे, हरित तृणांच्या मखमलीचे
त्या सुंदर मखमालीवरती फुलराणी ही खेळत होती."

'औदुंबर' यह भी बालकवि जी की सर्वांगसुंदर कविता है । कुछ टीकाकारों के मतानुसार–" अगर बालकवि जी ने यह एक ही कविता लिखी होती तो भी उन्हे प्रकृति के कवि यह जो संबोधन मिला है, वह यथार्थ हो गया होता । "

" झाकळूनी जळ गोड काळिमा पसरी लाटांवर
पाय टाकूनी जळात बसला असला औदुंबर...."

इन दो पंक्तियों में कवि ने सामने लाया हुआ जो औदुंबर का चित्र है वह अविस्मरणीय है ।

ऐसे बालकवि जी की निराशा, उनकी पूर्णत्व की चाह, वैफल्य की भावना यह उनके हृदय में लगी हुअी, कभी न शांत होनेवाली आग थी । सौंदर्य दर्शन के क्षणमें आनंद की लहर उस आग को बुझाने के लिये काफी होने की आशंका नष्ट हो गयी । ऐसे समय काव्य का संसार आधा छोडकर सिर्फ अठ्ठाईस आयू में बालकवि आधे–अधूरे जीवन को छोडकर चले गये ।

रविवार दि. ५ मई १९१८ इस दिन सुबह वैफल्यपूर्ण मनोदशा में ये यात्रा के लिये घर से निकल पडे । जलगाँव नजदीक भादली (नशिराबाद) स्टेशन के पास रेलगाडी की पटरी को पार करते समय उनका जूता पटरी में अटक गया । उसे निकालने के लिये वे पीछे मूडे और पीछे से आयी हुअी मालगाडी के नीचे आके उनके शरीर के टूकडे-टूकडे हो गये ।

फूल से भी कोमल,मृदू अंत:करण के बालकविजी के इस दुर्घटना पूर्ण मृत्यू से मराठी काव्य रसिकों के दिल को जो ठेंस पहुँची वह कभी न भर सकी । उनके बारे में सिर्फ यही कहा जा सकता है–

" जिनके जीने की अदा औरों से कुछ जूदा थी,
उनके मरने का अन्दाज भी कुछ निराला ही निकला । "

■

सॉरी, राँग नम्बर

कु. कल्पना वसंतराव कदम
द्वितीय वर्ष कला

(स्थल– दिवानखाना / समय– संध्याकाल का)

[सोफे पर बैठी एक युवती उम्र ३० के दरम्यान टेलिफोन करने में व्यक्त । बार बार नम्बर घुमाती है । पार्श्वसंगीत में अेक शान्त धून बज रही है । युवती इधर–उधर करने लगती है । अेक मॅगेझिन उठाकर पन्ने पलटने लगती है । बार–बार टेलिफोन की ओर देखती है । घडी में जोर से ' ठन् ' की आवाज गूंज उठती है । युवती चौंक जाती है फिर उठकर फोन के पास आती है। चोंगा उठाकर नम्बर घुमाते हुअे–]

युवती– हॅलो ऽ हॅलो ऽ (कोई जबाब नहीं) हॅलोऽऽ हॅलोऽऽ (गुस्से से चोंगा पटकती है । फिर कुछ सोचते हुए नम्बर घुमाती है) हॅलोऽऽ ऑपरेटर ऽऽऽ

आवाज– हाँ कहिये –

युवती– मुझे टू फोर फाईव टू जीरो सेवन पर बात करनी है ।

आवाज– ठीक है मॅडम।(कहीं दूर नम्बर घुमाने का आवाज ।थोडी देर बाद शान्तता । फिर). . . सॉरी मॅडम। अेंगेज्ड

युवती– ओ ऽ ह् गॉड । कबसे कोशिश कर रही हूँ, कनेक्शन ही नहीं मिलता ।

आवाज– थोडी देर बाद फिरसे कोशिश कीजिएगा मॅडम ।

युवती– ओ ! थँक्यू । (चोंगा रख देती है । पार्श्वसंगीत की धून थोडी तेज । युवती कभी खिडकी के पास खडी है, कभी टेबल पर रखी किताबे पटकने लगती है, कभी और कुछ । अस्वस्थ समय बीतता जाता है । घडी में सात के टोले पडने लगे है । युवती घडी की ओर देखती है । फिर फोन के पास जाकर । नम्बर घुमाकर)–हॅलोऽ हॅलो ऽ (कोई प्रतिसाद नही ।) ओह! फिर अेंगेज ? क्या हुआ है इस फोन को ? (फिर से नम्बर घुमाती है) हॅलो अश्विनी देशमुख । मैं अर्चना बोल रही हूँ ।

अश्विनी– अरे । हाँ बोल, मैं अश्विनी ही हूँ । बोल, क्यों फोन किया ?

अर्चना– देखो आशू । क्या तुम मेरे पास आ सकती हो ?

अश्विनी– क्यों ? भैया घर में नहीं है क्या ?

अर्चना– नहीं । वे कल ही ऑफीस के काम के लिए पूना चले गये है । मैं दोपहर से उन्हें फोन करने की कोशिश कर रही हूँ। पर कनेक्शन ही नहीं मिलता । मुझे कुछ अशुभ, अस्वस्थसा लग रहा है । तुम आ जावो ना ।

अश्विनी– तुम भी कमाल करती हो, पतिदेव घर से जाकर दो दिन क्या हुए और देवीजी विरह के मारे व्याकूल हो रही है । क्या अंदाज है प्यार का ? वाह !

अर्चना– देखो आशू । मजाक मत करो, सच, मुझे कुछ अजीब–सा लग रहा है । डर भी लगने लगा है । प्लीज, तुम आ जाओ ना ।

अश्विनी– अभीतक तेरा बचपना नहीं गया । ठीक है ऐसा करते है, अब मैं वैशाली के यहाँ जा रही हूँ. तुम भी वहीं पहुँच जाओ । घर से निकलने पर तेरा मन थोडा हल्का हो जायेगा । थोडा इधर-उधर घुमेंगे और बाद में तुम घर जाना ।

अर्चना– हाँ, ठीक है। तुम चलो मैं अभी पहूँच जाती हूँ। (चोंगा रखता है। आइने के सामने जाकर बाल सवारती है। साडी ठीक करती है। चेहरेपर पाऊडर लगाती है। बाहर जाने के लिए मुडती है। नजर फोनपर पड जाता है। फिरसे नम्बर घुमाती है।) हॅलो ऽ हॅलो ! हॅलोऽ (अचानक किसी पुरुष की रोबदार आवाज सुनाई पडती है।)

आवाज (१)– और देखो, किसी को इ कोभी सन्देह न हो पाये। आज के रात] उसके जीवन की आखरी रात होनी चाहिए समझ गये ना ?

आबाज (२)- हाँ समझ गया साब।

आवाज (१)– क्या समझ गये, जरा दुबारा बताओ तो वर्ना सारा प्लॅन मिठ्ठीमें मिलो दोगे।

आवाज (२)– रात के नौ बजे मैं आपके घर पहूँच जाऊँगा। दरवाजे पर दस्तक दूंगा। आपकी पत्नी को लगेगा कि आप आये है। वह दरवाजा खोल देगी। फिर मैं आपको ही पूछता हुआ अंदर जाऊँगा। आप तो होंगे नही। फिर मैं आपको मेसेज रखने के लिये कागज और पेन मागूँगा। वह कागज और पेन लाने के लिए अंदर जाएगी। मै भी अन्दर जाकर दरवाजा बन्द कर लूँगा। इसी में पाच मिनट निकल जायेंगे। नौ बजकर पाँच मिनट पर आपके घर के पास से सीटी बजाती हुई रेल गुजरती है। रेल की सीटी होते, ही मैं आपकी बीबी का गला रस्सी से घोट दूंगा। रेल की सीटी और चलने की आवाज में किसीको कुछ पता नही चलेगा।

आवाज (१)– शाब्बास ! बिल्कुल प्लॅन के मुताबिक काम करना। कोई गलती न होने पाये। उसको मारने के बाद घर का सारा सामान इधर–उधर कर देना, ताकि पुलिस को लगे कि किसी ने चोरी के उद्देश्य से मेरी बीवी को मार दिया है। मुझपर किसी को कोइ संदेह नहीं होगा। थोडे ही दिनों के बाद मैं अपनी बीवी की सारी जायदाद लेकर अपनी मेहबूबा से शादी कर लूँगा। चार साल से इन्तजार कर रहा हूँ इस बात का। आज वह वक्त आया है। मेरे आरमान पूरे होंगे। काम खत्म होते ही तुम मुझे फोन करना। तुम्हारे बाकी पैसे तुम्हें मिल जाएंगे।

आवाज (२)– ठीक है साब। आप कोइ फिक्र न करे। मैं आपकी बीवी को यूँ ठिकाणे लगवा दूँगा।

आवाज (१)– ऑल द बेस्ट। सावधानी से काम करना [आवाजे बंद हो जाती है। युवती पसीने से लथपथ। आँखो में भय। चेहरा आत्यंतिक व्यग्र। हाथों की कंपकंपी छुट जाती है। फोन रख देती है। पार्श्वसंगीत तेजी पर। चारों तरफ से अंधेरा घिरा है। अर्चना पर प्रकाश वह जडवत बैठी है। टेलिफोन की घंटी बज उठती है। अर्चना चौक जाती। फिर स्वयं को सम्हालकर चोंगा उठाती है]

अर्चना– ह– ह– हॅलोऽ हॅलोऽ ! कौन है ?

अश्विनी– मैं अश्विनी बोल रही हूँ। तुम इतना घबरा क्यों गई हो ?

अर्चना– (रोने जैसी आवाज में) आशू, तुम यहाँ जल्दी चली आओ।

अश्विनी– क्यों ? ऐसी क्या बात है ? तुम तो यहाँ वैशाली के घर आनेवाली थी ? क्या हुआ तुम्हे ? इतनी घबरा क्यों गई हो ?

अर्चना– मैंने फोन पर कुछ सुना। (हकलाई–सी)

अश्विनी– पर तुम इतनी डर क्यों गई हो ? क्या सुना तुमने ?

अर्चना– ना। पता नहीं किससे। कोई दो आदमी बाते कर रहे थे उनमें से एक पति था और दूसरा मारनेवाला। पति दूसरे आदमीको अपनी पत्नी को मारने का प्लॅन बता रहा था। मैंने सुना...

अश्विनी– तो मारने दो न। तुम क्यों घबरा गई हो?तुम्हे तो कोई मार नहीं रहा न?

अर्चना– (चीखती है) मजाक मत करो। कोई बेचारी आज रात नौ बजे मरने जा रही है और तुम मजाक कर रही हो?

अश्विनी– तो और हम कर भी क्या सकते है? किसने किसे फोन किया पता नही। हम न उसका नाम जानते है न ठिकाना। फिर हम क्या करेंगे?

अर्चना– मुझे ... मुझे बहुत डर लग रहा है। आशू तुम क्या मेरे पास आज रात रहने के लिए नही आ सकती? वे भी घर में नहीं है। पता नहीं कब आओंगे? तुम आ जाओ न।

अश्विनी– ठीक है। देखो अब आठ बज रहे है। मैं नौ–साडे नौ तक तुम्हारे यहा पहूँच जाऊँगी। डरो मत।

अर्चना– तुम आजा ओ,मैं जरा पुलिस को खबर करती हूँ। (फोन बन्द करती है। फिर नम्बर घुमती पुलिस स्टेशन? मुझे इन्स्पेक्टर साहब से बात करनी है। हाँ, इन्स्पेक्टर साहब? आज रात को नौ बजे किसी का खून होनेवाला है।

आवाज– किसका?

अर्चना– पता नहीं। मैंने कल्लके प्लन को फोनपर सुना। एक आदमी . . .

[सारी आवाजे बन्द हो जाती है। घडी की टिकटिक की आवाज धीरे–धीरे बढती जा रही है। फोन के पास बैठी युवती के हावभाव दिखाई पडते है। व्यग्र, भयभीत, विवश, फोन पटकती है। फिर नंबर घुमाती है।]

हॅलो ऽ ऑपरेटर। थोडी देर पहले की फोन की बाते आपने सुनी? मुझे मेरे पति का . . .

[आवाज बन्द हो जाती है। घडी की टिकटिक जोरोंपर। युवती नंबर के बाद नम्बर घुमाती रहती है। पार्श्वसंगीत में भयप्रद धून बज रही है। डायल की और घडी की आवाजे एक–दूसरी में मिलकर और भी भयानक प्रतीत होती है। नौ के टोले बज उठते है। रंगमंचापर मध्यम प्रकाश फैल जाता है अचानक दरवाजे की घण्टी बज उठती है। युवती अपना चेहरा पल्लू से पोंछ लती है। घण्टी बज ही रही है। सारा पार्श्वसंगीत बंद है। केवल घडी की टिकटिक। युवती दरवाजा खोल देती है। दरवाजे में एक पुरुष . . .]

पुरुष– क्या आपके मिस्टर घर में है?

अर्चना– जी नहीं। पूना गये है।

पुरुष– मेरा एक जरुरी काम था उनसे, कब लौटेंगे?

अर्चना– पता नहीं। आज आनेवाले थे, पर अभीतक तो नही आये। आप अपना मेसेज छोड जाईए।

पुरुष– प्लीज,जरा कागद और पेन दीजिएगा।

अर्चना– आप अन्दर आईए ना!

[अर्चना सहजता से वापस मुडती है। टेबल का ड्रावर खोलकर कागज–पेन ढूंढने लगती है। पुरुष अन्दर आकर, धीरे से दरवाजा बन्द कर देता है। अर्चना का उसकी तरफ कोई ध्यान नहीं। वह कागज-पेन ढूंढने में मग्न है। रेल की सीटी और गाडी चलने की आवाज उभरने लगती है। अर्चना को कागज मिल मया है, पर पेन नहीं पुरुष जेब से रस्सी निकालता है। रेल की आवाजे पास आ रही है। पुरुष पीछे से रस्सी का फन्दा ऊसके गले में डाल देता है। अर्चना चीखती है, पर ऊसकी चीख सीटी की आवाज में गुम हो जाती है। वह हाँथ पाँव पटकती रहती है। रेल की आवाजे परमसीमापर पहूँच गई है। पुरुष का दबा बढ जाता है। थोडी देर में युवती निष्प्राण हो जाती है। पुरुष फन्दा निकाल लेता है। युवति लुढक जाती है। टेलिफोन बज उठता है। पुरुष फोन उठाता है।]

आवाज – हॅलो, अर्चना! मैं अश्विनी बोल रही हूँ। मैं अभी तुम्हारे यहाँ आ रही हूँ। तुम हो न घर में?

पुरुष– (शान्त भाव से)सॉरी, रॉंग नंबर!!!

(आधारित) ■

आषाढका एक दिन–एक मूल्यांकन

कु. सुनिता शहा

मोहन राकेश मनस्वी कलाकार थे। मोहन राकेश हिंदी संसारके ऐसे लेखक हैं, जिन्होंने मनोविश्लेषणात्मक मनोरम कृतियों का योग देकर साहित्य गंगाको समृद्ध किया। प्रतिष्ठित लेखक मोहन राकेश के झंझावती जीवन की गाथा अमृतसर में शुरू हुई और दिल्ली में उसकी अचानक इतिश्री हुई। राकेशकी जिन्दगीने अनगिनत करवटें बदली, कभी प्रेम, पैसा और खुशियोंकी बहार आयी तो कभी गम, तनहाई की आँधी। मुहब्बत और तनहाई की अजीब साझेदारी है उनके जीवन में।

राकेश का सही परिचय उनकी कृतियाँ है। बासु भट्टाचार्य ने ठीक ही लिखा है–" कलात्मक उपलब्धि के साथ साथ चेतना की सार्थक दिशा, अनुभूतिकी तिक्तता और विचार का सौम्यता– इनका संतुलन राकेश की अधिकांश रचनाओं में मिला है। यह संतुलन जिस कला को जन्म देता है, वह समकालीन होते हुए भी अपने समय से आगे जीती है। समयकी समस्याएँ उसमें सार्वकालिक हो उठती है।" राकेश के अपनी जीवन की घटनाएँ, नाटक, उपन्यास एवं कहानियों के पांत्रों में ढली है। उन्होंने जीवन के संबंध में अपनी प्रतिक्रियाओं को लिखकर साहित्यिक रूप दिया है। उनके चिंतन की दिशा समाष्टि चिंतन से व्यष्टि चिंतन की ओर दिखाई देती है।

राकेश के साहित्य में उनके नाटकों का विशेष स्थान है। नाटक सधे–हाथोंसे लिखी गयी रोचक अनोखी कृतियाँ है। उनके व्यक्तित्वका सारा द्वन्द्व नाटकों में प्रखरता से पाया जाता है। नाट्य लेखन में उन्होंने दायित्वपूर्ण कार्य करके उन्हें विश्वस्तर तक पहुँचाया। उनके नाटक देश–विदेशके रंगमंचपर खेले गये। निजी छाप लिये, सार्थक लेखनका सुंदर उदाहरण उनके नाटक है। राकेश सफल लेखक होकर हिंदी नाटक को नई गित दिशा देने में अगुआ रहे है। राकेश की कुछ मान्यताये, संस्कृत साहित्य के प्रभाव के कारण मध्यकालिनता से जुडी रही है, फिर भी उन्होंने कलानुरूप परिवर्तन एवं स्वतंत्र सूझ–बुझ का अपने अनोखे अंदाज से खचाल रखा है।

राकेश के नाटकों में विचार भी है और अनुभूति भी, जो बुद्धि और हृदय को साथ साथ तृप्त करती है। उनके नाटकों में कुछ ऐसी विलक्षणता है, कोई ऐसी सम्मोहिनी शक्ति है, जो सभी के मन को बांध लेती है। व्यक्तित्वका द्वंद्व नाटकों में रुपायित हुआ है। नाटकोंद्वारा युग बोधका परिचय मिलता है।

राकेशके नाटकों को सर्वाधिक ख्याति प्राप्त हुई है। 'आषाढका एक दिन' और 'आधे–अधूरे' नाटक पुरस्कृत हो गये। डा. द्विजराम यादव ने लिखा है– "विभिन्न मत–मतान्तरोंके बावजूद भी सभी विद्वान प्रत्यः यहाँ आकर एकमत हो जाते है कि मोहन राकेशने हिंदी नाट्य साहित्य को जो आधुनिक संवेदना और रंग–शिल्प दिया वह बेमिसाल है।

'आषाढ का एक दिन' नाटकमें मानवीय मूल्यों और सम्बन्धों की अनवरत तलाश है, जिसके लिए इतिहास का केवल आधार लिया गया है। इतिहासको साहित्यमें ग्रहण करनेका लेखकका अपना एक दृष्टिकोण है,। " इतिहास या ऐतिहासिक व्यक्तित्व का अश्रय साहित्यको इतिहास नहीं बना देता। इतिहास तथ्योंका संकलन करता है। . . . साहित्यका ऐसा उद्देश्य कभी नहीं रहा। " यह नाटक ऐतिहासिक परिवेश में आधु-युगबोध है। राकेशजी कहते है– " कालिदास मेरे लिए एक व्यक्ति नहीं, हमारी सृजनात्मक शक्तियों का प्रतीक है। " यह भावना विशिष्ट नहीं तो सर्वव्याप्त है। 'आषाढ का एक दिन' आधुनिय जीवन से जुडा नाटक है, इसमें जीवन की यथार्थपरक सौंदर्यवादी दृष्टि से व्याख्या की है। विसंगतियों के बीच उलझा यह नाटक रोमानी एवं भावपूर्ण कथानक लिए है। अस्तित्वादी दर्शन की चर्चा नाटक में अंशमात्र है।

नाटक में एक स्थिती ऐसी आती है जब नाटक शासन–सत्ताके आकर्षणमय नियंत्रण और कलाकार के स्वातंत्र्य के द्वंद्व की ओर उन्मुख होता है। शासन की ओर से राजकवि के रूप में सम्मातित किये जाने का प्रस्ताव आनेपर कालिदास उससे कतराते है। उनको भय है, " यहाँ से जाकर मैं अपनी भूमि से उखड जाऊँगा। " इसके विरुद्ध मल्लिका द्वारा यह किये जाने

पर कि, " नयी भूमि तुम्हें यहाँ से अधिक संपन्न और उर्वश मिलेगी। . . . . तुम्हें आज नयी भूमि का आवश्यकता है, जो तुम्हारे व्यक्तित्व को पूर्ण बना दे। " कालिदास अपनी आशंका प्रकट करते है। लेकिन नयी भूमि सुखा भी तो सकती है। . . . . उस जीवन की अपनी अपेक्षायें भी होंगी। यहाँ नाटक साहित्य रचनाकी एक गंभीर समस्या प्रस्तुत करता है।

नाटक की नायिका, मल्लिका समानियत की जीती–जागती प्रतिमा है। संपूर्ण नाटक में मल्लिका का संघर्ष व्याप्त है। वह संघर्ष यथार्थ के विरुद्ध समानियत का संघर्ष है। काल प्रवाहके विरुद्ध मनुष्य की इच्छा का द्वन्द्व है। लोक व्यवहार के भय से बेखबर वह वर्षा में भीगनेका आनंद लेती है और " भावना में एक भावना का वरण " करती है। वह समझती है, मल्लिका का जीवन उसकी अपनी संपत्ति है। वह उसे नष्ट करना चाहती है तो किसी को उस पर 'आलोचना करने का' कोई अधिकार नहीं है। इसके विपरित अनुभवी माँ यथार्थ का पक्ष प्रस्तुत करती है, " मैं पूछती हूँ, भावनामें भावनाका वरण क्या होता है? उससे जीवनकी आवश्यकताएँ किस प्रकार पूरी होती है? इसके उत्तर में मल्लिका जो कहती है, वह उसके रुमानी दृष्टिकोण काही सूचक है. " जीवन की स्थूल आवश्यकताएँ ही तो सबकुछ नहीं है, माँ! उनके अतिरिक्त भी तो बहुत कुछ है। माँ–बेटी की परस्पर विरोधी जीवनदृष्टिके रुपमें यह यथार्थ और रुमानियत की टकराहट है। लेकिन अंततक मल्लिाका अपनी जिद् नहीं छीडती। ध्वस्त हो जानेपर भी वह मन ही मन कालिदासको संबोधित करते हुए करती है– " यह (बालिका) मेरे अभाव की संतान है। जो भाव तुम थे, वह दूसरा नहीं हो सका.. मैंने अपने भाव के कोष्ठ को रिक्त नहीं होने दिया।

मुख्य कथा के संघर्ष का दूसरा भाग समय के साथ इच्छा का द्वन्द्व है। मल्लिका कालिदास के अभ्युदय की कामना से उसे उज्जयिनी जाने के लिए तैयार करती है इससे दोनोंके बीच स्थान की जो दूरी आती है, वह समय की दूरी में परिणत होकर अपना रंग दिखलाती है। कडवी बातें करनेवाले विलोमका कालिदास के प्रति यह कथन सही सिद्ध होता है, 'एक दिन का व्यवधान तुम्हें हम से बहुत दूर कर देगा न!' इस एक दिन ने कालिदास को इतना दूर कर दिया कि लौटना भी मुश्किल हो गया।

उज्जयिनी जानेके बाद कालिदास पहलेवाला कालिदास नहीं रहा। उसकी पत्नी प्रियंगुमंजरी कहती है। " साहित्य उनके जीवन का पहला चरण था। अब वे दूसरे चरणमें पहुँच चुके है। मेरा अधिक समय इसी आयास में बीतता है कि उनका बढा हुआ चरण पीछे न हट जाय। "

कालिदास भी अपने अंतर्द्वद्वके भीतर मल्लिका को अपने मन के किसी कोने में बिटाये रहा, । वह उसकी काव्यप्रेरणा बन कर उसके मन में बसी रही, लेकिन समयने एक ओर कालिदास को प्रियंगुमंजरीका पति बना दिया तो दूसरी ओर मल्लिका को वारांगना।

नाटक के आरंभ में वर्षा का जो दृश्य दिखाई देता है, वह मल्लिका और कालिदास के प्रणय संबंध का प्रतीक बन जाता है। लेकिन समय निरंतर आगे निकल जाता है। लौटकर नहीं आता। नाटक के अंत में एक बार फिर वैसा ही वातावरण होता है। लेकिन वह समय नहीं रहता, वे दिन लौटकर नहीं आते। कालिदास जब ' फिर अथ से आरंभ' करने का प्रस्ताव करता है, समय की गति को विपरित दिशा में मोडने की चेष्टा करता है तो मल्लिका की बच्ची के रोने की आवाज उसकी इस चेष्टा पर पानी फेक देती है।

कालिदास के अंततः सयम के हाथों अपनी पराजय स्वीकार करनी ही पडती है– " मैंने कहा था, मैं अथ से आरंभ करना चाहता हूँ। यह संभवता इच्छा का समय के साथ द्वन्द्व था। परंतु देख रहा हूँ कि समय अधिक शक्तिशाली है, क्यों कि . . . . . क्यों कि वह प्रतीक्षा नहीं करता। "

इस नाटक में उपर्युक्त जीवनदर्शों के अतिरिक्त लेखक ने जीवन की उदात्त प्रवृत्तियों को जगाया है, जैसे हिंसा के स्थानपर अहिंसा, सहानुभूति और सेवा की उच्चभावना हरिण-शावक के प्रति कालिदास और मल्लिका के कोमल भावो में व्यक्त हुई है। प्रियंगुमंजरी की सहायता को ठुकराने में मालिका के स्वाभिमान का भव्यरुप प्रकट हुआ है। इस प्रकार 'आषाढ का एक दिन ' में वैयक्तिक अन्तर्द्वन्द और रोमांस में नाटककारने पुरुष के अहम् और उससे पीडित नारी की करुण दशा को प्रकाशित करने और नारी के उदात्त प्रेम की प्रतिष्ठा करने का उद्देश्य अपनाया है। साथही इसमें अनेक मानवीय उदात्त वृत्तियों की प्रेरणा भी पाई जाती है। अतः वैयक्तिक परिवेश होते हुए भी नाटक की सामाजिक या जीवनगत उपयोगिता में संदेह नहीं किया जा सकता। ■

स्त्री-मनोगत

कु. नूतन ओतारी

" लडकी हुयी इसलिए उसे तवेवर रखा और माँ को शारीरिक और मानसिक कष्ट दिया इसलिए पति को कैद "

उपर्युक्त वार्ता विस्तृत रूप में समाचार पत्र के पहले ही पन्नेपर पढी और दिमाग जैसे जडवत् हुआ। यकायक सामने प्रश्न खडा हुआ की हम २१ वी सदी की ओर जा रहे है, या अब भी १५ वी सदी में ही है ! आज हम प्रगती के राहपर चल रहे है, या पतन की ओर ? ऐसे बहुत से प्रश्न निर्माण हुए और इन प्रश्नों का जवाब ढूँढने के लिए मुझे यह लिखने की प्रेरणा मिल गयी।

आजकल दहेजबली के समाचार पढकर आदतसी हुयी है। किंतु यह समाचार पढा, और आश्चर्य हुआ की इसके भी आगे जाके मनुष्य आदीमानव की तऱ्हा दूसरी व्यक्तिपर अत्याचार कर सकता है। इन्हें मनुष्य कहने भी शरम आती है। एक जानवर के प्रति हम सहानुभूति दिखा सकते है, तो फिर एक लडकी का हमें क्यों नही स्वीकार करना चाहिए ? और वह भी अपनी स्वयं की लडकी। क्या लडकी होना पाप है ? क्या लडकी होना गुनाह है ? अगर यह सच है तो, पुरुषोने भी स्त्री के बीना यह संसार चलाकर दिखाये, तब निःसंकोच मैं स्वीकार करुँगी की मनुष्य ने निसर्गपर अधिकार जमा लिया है।

ऐसी यह स्त्री की दूर्दशा देखकर मैं तो कहूँगी की स्त्री अब भी पारतंत्र्य में ही है। फिर आप कहेंगे की आजकल स्त्री डाक्टर, वकील, इंजिनियर और प्राध्यापिका होती है, तो स्त्री यह पारतंत्र्य में किस प्रकार है ? अब तो वह अपने पैंरोपर खडी है, फिर उसे पारतंत्र्य में है कैसे कहे ? यह प्रश्न बिलकुल ठीक है। उपरसे ही समाज का निरिक्षण करनेवाले अथवा स्वयंतक ही जगत् को माननेवाले लोगों को महिला स्वतंत्र ही है, ऐसा लगता है, पर आज कितनी महिला स्वतंत्र है ? समाज में अधिक से अधिक २५ टक्के महिलाओं को स्वातंत्र्य है। किंतु टक्के महिलाओं को स्वातंत्र्य नहीं है, वह अब भी इसीतरके बंधन में होगी तो स्त्री यह पारंत्रत्र्य में है, ऐसा ही कहना उचित है। अब भी ग्रामीण क्षेत्र में होनेवाली महिलाओं को, लडकीयों को आज, सत्ता किसकी है ? समाज में कौनसी समस्याएँ है। अपने हक्क और अधिकार क्या है ? इनका पता नहीं है। वह अब भी उनसे वंचित है ! इनके सपने लक्ष्य, ध्येय चार दिवारो में ही दबी जाती है। उनमें इच्छा, पात्रता होकर भी स्वयं का विकास करने में वे मजबूर है। यह हुआ अनपढ महिलाओं के बारे में।

अब थोडा पढी-लिखी महिलाओं के बारेमें कहे। वैसे देखा जाय तो शहरो में स्त्री-शिक्षा का प्रमाण ठीक ही है। किंतु हमें जो शिक्षा मिली है, यह सिर्फ पुस्तकी शिक्षा। पर हमें सिर्फ पुस्तकी शिक्षा नही चाहिए तो, ...

जिस शिक्षा से मनुष्य बनकर जीना जाये। जिंदादीली से रहना आये उसी शिक्षा की आज अधिक आवश्यकता है, क्यों कि आज स्त्री केवल पुरूषों के ही बंधन में नहीं तो उलटा वह अधिक स्त्रियों के ही बंधव में है। स्त्री के कौनसे भी काम में अधिक बाधा दूसरे स्त्री की ही रहती है . . . .

' देर से घर लौटनेवाली लडकी की डॉटनेवालो उसकी माँ भी एक स्त्री ही होती है। सास को वृद्धाश्रम में रखनेवाली बहु भी एक स्त्री होती है, और बहुपर जूल्म करनेवाली सास भी एक स्त्री होती है। तो स्त्री यह ठीक किसके बंधन में है, स्त्रीयों के ही या पुरुषों के ? वह किसके बंधन में से मुक्त हो ?

■

सत्य

भेदभाव की भूमि में
पनपता हुआ हमारा नारा
' हम सब एक है '
कितना भी आकर्षक लगे
पर ये तो है हमारे दुश्चरित्र का ही सबूत ।
'एकता' का उद्घोष करनेवाले हम
लडते है स्वतंत्र स्थान के लिए
सीमावाद, जाति-धर्म-भेद के नामपर कलंकित बनाते है
अपना देश, अपनी संस्कृति, अपना समाज और अपने
आपको भी
आदर्श और हकीगत का फासला
दिन-ब-दिन बढता ही जाता है
क्या हम अस्विकार कर सकते है ?
कि आज 'मनुष्यता नष्ट हो गई है . . .
हम में से निकल गया है हम
और बाकी रह गयी है हमारी अपनी जिंदा लाशे ।
और लाशे कितने भी जोरसे कहे
' हम सब एक है '
कोई फर्क नहीं पडता . . .
हमारे दुश्चरित्रों पर . . .

कु. कल्पना वसंतराव कदम
द्वितीय वर्ष कला

वक्त

आदमी बुरा नहीं होता
उसका वक्त बुरा होता है
बुरे वक्त के खातिर
आदमी बुरा बन जाता है ।।१।।

ख्वाब बुरे नहीं होते
ख्वाब देखनेवाले बुरे होते है
लेकिन ख्वाबों के सहारे ही
लोग जीने की तमन्ना रखते हैं।।२।।
गीत बुरे नहीं होते
गीत का दर्द बुरा होता है
लेकिन दर्द को दवा मानकर ही
आदमी जी लेता है ।।३।।
मंझिल बुरी नहीं होती
मंझिल मिलाने के रास्ते बुरे होते है
लेकिन मंझिल मिलाने के चक्कर में
लोग उसी को अपना लेते हैं ।।४।।

कु. नूतन ज. ओतारी
तृतीय वर्ष कला

जीवन

जीवन है केवल एक सपना ।
हरएक देखता है स्वार्थ अपना ।
जीवन है केवल एक तुफान ।
सभी को सताता है अभिमान अपना
जीवन का अन्त है आखिर मरना ।
किन्तु हमारी चाह तो है मोक्ष पाना ।

कु. राजश्री पि. बनसोडे
प्रथम वर्ष कला

दासताँ

जुबाँपर है एक ऐसी दासताँ ।
जिसका नहीं कोई दुनिया से वास्ता ।
हम क्यों सुनायें ये उन्हें ।
गम दिये हैं जिन गमोंने ।
मगर इन्हीं में तो गुजार रहे हैं ।
ये पल, ये दिन-रात, ये सालोंकी लँबी राहें ।
न जाने वो मोड कब आयेगा ।
जहाँ खुशी का सफर शुरू होगा ।

कु. नसीराबानू उस्मान मुलाणी
वाणिज्य प्रथम वर्ष

गीतासार

जो हुआ, वह अच्छा हुआ ।
जो हो रहा हैं, वह अच्छा हो रहा है ।
जो होगा, वह भी अच्छा होगा ।
तुम्हारा क्या गया, जो तुम रोते हो ?
तुम क्या लाये थे,
जो तुमने खो दिया ?
तुमने क्या पैदा किया था
जो नष्ट हो गया ?
तुमने जो लिया, यही से लिया ।
जो दिया, यही पर दिया ।
जो आज तुम्हारा है,
कल किसी और का हो जाएगा ।
परिवर्तन ही संसार का नियम है ।

संकलन

कु. अंजली शंकरराव पाटील
द्वितीय वर्ष कला

जिंदगी

जिंदगी की राहो में
चलते है हम गुल और खारों में
जिंदगी की राहे है कितनी सुंदर,
नहीं उतनीही भयंकर
हँसते है हम इसमें जितना खुलकर
रोना होता है उतना ही तडपकर
जिंदगी की राहो में
भूलना न राह खुशी चैन में
मानना हार संकट समय में
मिलकर ऊंच-निच मुसाफिरो में
बढना है हमे ध्येय की प्रतीक्षा में
जिंदगी की राहो में धुंधले बादल में
बहते हुए हर समय के प्रवाह में
खुलवाने के लिए द्वार भविष्य का
प्रवेश करना है हमे वर्तमान में
जिंदगी की कठीन राहो में ।

कु. संगीता रा. मोरे
तृतीय वर्ष कला

इसलिए !

मौत नहीं आती हमें
इसलिए हम जीते हैं ।
मुस्कुराना हम भूल गये हैं
इसलिए हम रोते हैं ।
हकीगत की उम्मीद नहीं
इसलिए ख्वाब देखते हैं ।
जीने की कोई तमन्ना नहीं
फिर भी दूसरों के लिए जीते हैं ।
और वफादारी पर भरोसा नहीं रहा,
इसलिए बेवफाई करते हैं ।

कु. नूतन ज. ओतारी
तृतीय वर्ष कला

सिर्फ इंतजार

दुनिया में है भी क्या ?
सिर्फ इंतजार ही इंतजार
जहाँ भी देखिए वहाँ है इंतजार
बचपन को जवानी का इंतजार
और फिर - - - - -
जवानी को है सुख का इंतजार
प्रेमी को है प्रेमिका का इंतजार
और फिर
बेपारी को है महंगाई का इंतजार
नेता को है कुर्सी का इंतजार
और फिर - - - - -
हर जगह है इंतजार ही इंतजार - - - -

कु. राजश्री पिराजीराव बनसोडे
प्रथम वर्ष वाणिज्य

गजल

मेरी जिंदगी चलना तू राहों से सँभलके,
मजबूरी, परेशानी से निकलना तू सँभलके ।।
कही डगमगा न जाए तेरे कदम जरा दूर चलके,
कदम-कदम पे धोखा है, रखना कदम तू सँभलके ।।
दिलाई जाएगी तुझको बार-बार बहार की उम्मीदे,
न कर ऐतबार इनपर मगर गूंजमत तू सँभलके ।।
है याकि खूदी पर तो न कर पर्वाह इन सबकी,
खूदी से चलना तो है मगर तू चलना सँभलके ।।
मजा तो लेना है हर एकको, मौसमें जमानोंका,
करवट न बदले मौसम आगे तू बढना सँभलके ।।
सभी के वक्त का दिन तो मुय्यीन है, सईदा,
खुदा जिस हाल में रखे, तू रखना सँभलके ।।

कु. सईदा अ. शान-ई-दिवान
तृतीय वर्ष कला

जिंदगी क्या है ?

जिंदगी प्रीति है,
उसका स्वाद लो ।
जिंदगी याचना है,
उसकी पूर्तता करो ।
जिंदगी वादा है,
उसे निभाओ ।
जिंदगी साहस है,
उसका समना करो ।
जिंदगी दुख है,
उसपर विजय पा लो ।
जिंदगी चुनौती है,
उससे संघर्ष करो ।
जिंदगी खेल है,
उसे खेलते रहो ।
जिंदगी देन है,
उसका स्विकार करो ।

कु. संगीता श. मोरे
तृतीय वर्ष कला

अलविदा कैसे कहूँ ?

अलविदा से अंत होता है
और यह अन्त नहीं
क्योंकि हर अन्त शुरुवात होती है
सच ही कहा है किसी ने ।
आज मैं लिख रही हूँ
कल कोई और लिखेगा ।
आज मैं दिख रही हूँ
कल कोई और दिखेगा ।
यह दौर खत्म हुआ तो क्या
कल तो एक नया दौर होगा ।
उसमें मैं नहीं साथ तो क्या
कोई तो साथ तेरे और होगा ।

कु. मीरा भट
ग्यारहवी विज्ञान

आशा

रातों के तारे सुबह कहाँ खिलते हैं
खाबों में मिलनेवाले कहाँ मिलते हैं ।
न जाने किस मोडपे खडे हैं हम ।
थक गये उसी का इंतजार करते–करते हम ।
मगर आस लगाये बैठे हैं हम ।
आयेगा ऐसा भी इक दिन ।
कुछ तो हमें भी मिल जायेगा ।
हमारा भी कुछ हो जायेगा ।
लेकिन अब यह कौन धडक रहा है ?
ओफ् ! यह तो धडकन है ।
अब रूक गये हैं चलते–चलते कदम ।
मगर अब भी जी रहे हैं, आशा के सहारे हम ।

कु. नसीराबानू उस्मान मुलाणी
प्रतम वर्ष वाणिज्य

समाँ सुहाना

अगर ऐसा समाँ यहाँ ना होता ।
यह खुबसुरत जहाँ यहाँ ना होता ।
तो ना ये मौसम आता और न छा जातीं ये घटा ।
न ये फूल खिलते और न ये सूरज चमकता ।
न ये आसमाँ झुमता न ये चॉन्द खिलता ।
न ये बहारें आतीं न ये चमन महकता ।
खुदा करे यह आलम कभी न बदले ।
यह राहें यह वादी कभी कुछ न बदले ।
इंतजार कर रहें हैं हम यहाँ तुम भी चले आना ।
देखो ! यह समाँ है कितना सुहाना ।

कु. नसीराबानू उस्मान मुलाणी
प्रथम वर्ष वाणिज्य

तनहाईयाँ

यह तनहाईयाँ भी क्या चीज हैं ।
जो महफीलों को अलग कर देती हैं ।
जब कोई नहीं हँसता तो तनहाईयाँ मुस्कुराती हैं ।
जब कोई नहीं बोलता तो तनहाईयाँ बातें करती हैं ।
महफीलों को इन्होंने जुदा किया हैं ।
तो भी खूद मायूस होकर ये जी रहीं हैं ।
न जाने इनके नसीब में क्या लिखा है ?
यह तो वो खुदा ही जाने, जो उसी ने लिखा हैं ।
आखिर दिल तो सोचता है ।
क्या इनके नसीब में महफीलें हो सकतीं हैं?
जिनका यह तनहाइयाँ इंतजार कर रहीं हैं ।

कु. नसीरबानू उस्मान मुलाणी
प्रथम वर्ष वाणिज्य

मेरा भारत महान

भारत मेरा देश है प्यारा, उतना है तुम्हारा ।
रहे तिरंगा ऊंचा इसका, ऐसा देश हमारा.
चोट कभी जो एक ने खाई,
आँख दूसरे की भर आई
मेहनत करते हैं सब मिलकर
एकजूठ है सबमें हमारी
भारत मेरा देश है प्यारा, उतना है तुम्हारा ।
जबतक है ये देश सलामत
तब तक तेरी मेरी इज्जत
बनकर रहते हम सब भाई-भाई
नहीं होती कभी हमारी जुदाई
भारत मेरा देश हैं प्यारा, उतना है तुम्हारा ।
धरती हमारी सत्त पावन
रहते यहाँ भगवान हरदम
हर मौसम दुनिया का यहाँ है
जग में ऐसा देश कहाँ है
सुजलाम् सुफलाम् देश है मेरा, उतना है तुम्हारा
रहे तिरंगा ऊँचा इसका, ऐसा देश हमारा
मेरा भारत है महान करती हूँ मैं सौ-सौ प्रणाम॥

कु. भारती द. शिंदे बारहवी कला 'अ'

मीठा बचपना

छोटासा था हमारा वो जहाँ
खेलके हम खुश होते थे फुलोंसे ।
करते थे हम बाते परिओंसे
परेशानी न थी हमारे जहाँ मे ।
ना आजकी फिकिर ना कल की चिंता
जो मिला है उसमें ही खुश रहना
बस अपनी ही छोटी दुनिया में
हम रहते थे मश्गूल
कहते है किसको संपत्ति
कौनसी है धर्म की परिभाषा
कौन हूँ मैं, कौन हो तुम
कौन अपना, कौन पराया
कौनसा लक्ष्य, कौनसी मंझिल
ये हम इनसे बेखबर
लेकिन फिर भी हम खुश थे
क्या फिर संभव है ?– – –
वह मीठा बचपाना वापस आए– – –

कु. वर्षा शिंदे प्रथम वर्ष कला

उज्ज्वल यशाची परंपरा - वर्गात सर्वप्रथम

कु. शबनम मुजावर
बी. ए. भाग - ३

कु. लतिफा नांदणीवाले
बी. ए. भाग - २

कु. हेमा माने
बी. ए. भाग - १

कु. वैशाली राजेभोसले
१२ वी आर्टस्

कु. गीता परब
११ वी आर्टस्

कु. मंजुळा पटेल
बी. कॉम. भाग -२

कु. संगीता नाईक
बी. कॉम. भाग - १

कु. नंदा तलरेजा
१२ वी कॉमर्स

कु. वैशाली साळोखे
११ वी कॉमर्स

घेई छंद मकरंद !

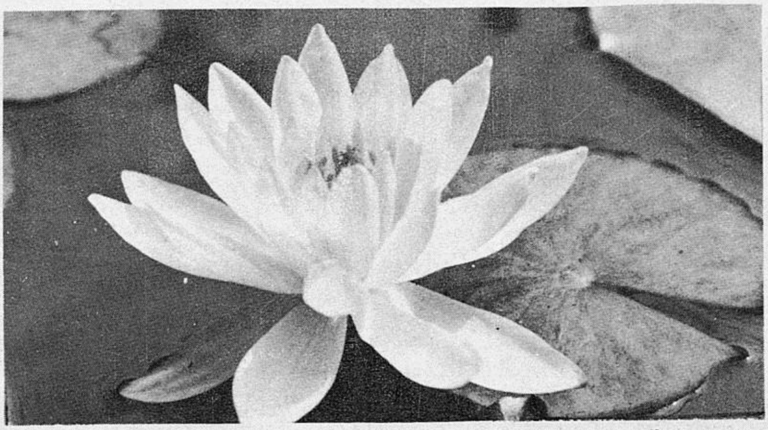

कु. वंदना जाधव बी. ए. भाग - ३

स्नेहसंमेलन

''पाऊले चालती दुसऱ्याची वाट'' मधील एक नाट्यपूर्ण प्रसंग

चला जाऊया फॅशनच्या दुनियेत

स्नेहसंमेलन

बहारदार टिपरी नृत्य

वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ

प्रमुख पाहुणे 'पानिपतकार' **मा. विश्वासराव पाटील** मार्गदर्शनपर भाषण करताना

कु. विद्या घाटगे बी. कॉम भाग - ३

समुद्राच्या काठी माडांच्या बनात

कु. पद्मा लाड बी. ए. भाग - २

गोवा सहलीचा आनंद लुटताना

Gaiyatri M. Wadingekar B. Com. I

English Section

CONTENTS

Prose Section

1. MAHATMA PHULEY — *Miss Rajnanda Deshmukh* B. A. II
2. ADVERTISEMENTS ON T. V. — *Miss Deepa Vasudevan* XI Science
3. IMPORTANCE OF RADIOACTIVITY — *Miss Anjali Bondre* XI Science
4. COLLEGE GATHERING AND STUDENTS — *Miss V. S. Pardeshi* B. A. I
5. MOTHER TERESA — *Miss Vaishali Raje-Bhosale* B. A. I
6. AWAKENING — *Miss Vishakha Mohite* B. A. II
7. CHITRAPATI V. SHANTARAM — *Miss Kalapana Kadam* B. A. II
8. MYSTERY OF CHROMOSOMES — *Miss Punam Patil* B. A. III
9. THE WORLD 1990 — *Miss Aparna Padhye* B. A. II

Poetry Section

1. INDIFFERENT CRUELTY — *Miss Rajnanda Deshmukh* B. A. II
2. ROARING WIND .... ! — *Miss Vaishali Raje-Bhosale* B. A. I
3. FAR FROM — *Miss Vandana Jadhav* B. A. III

Mahatma Phuley

Miss Rajnanda Deshmukh
B. A. II

Jotirao Phuley was a radical social reformer. His life and work corresponds to the second half of the nineteenth century. British imperialists destablished the old order but did not destroy it during this period. They created new system which was semi-feudal and semi-capitalist which helped them to exploit Indian masses. But Indian society, every section society, because of awakening, started charting out programme to improve themselves. Jotirao Phule was the main thinker of that period. He was born in the Mali caste and through out his whole life he fought for **sudras** and **women**. He started an idealogical battle to establish a democratic society based on principles of equality universal brotherhood.

He dealt with concrete administrative, political and social issues. His purpose was to over throw the hegemony of the Brahmins as they ill-treated and kept illiterate Sudras and Atisudras. He was deeply concerned with peasants, religious disabilities of untouchables and oppression of women by men. He described how injustice was meted out to them and suggested ways and means of their liberation. He developed his political ideas on these lines and put forward a programme of social transformation. In his caustic and forthright style, he discussed the nature and the causes of the Brahmanical oppression ways and means to end the domination of the Brahmins in social, educational, administrative and political fields.

He was very much influenced by Thomas Paine and Lafayette and other European Liberal thinkers. He was very much disgusted by increasing prosperity of lazy Brahmin community, traders and money-lenders while peasantry of India was poverty-striken. And this was a permanent social reality. It was social structure which kept peasants and sudras poor through out the centuries. In British Rule also, Brahmins continued to weild considerable power. Therefore he pleaded that the alliance between different classes should be forged to fight Brahminism and asked the British government to take concrete steps to uproot domination of Brahmins.Brahmins exploited the society in four ways 1) religious exploitation 2) Financial exploitation through money lending and higher interest rates 3) bureaucratic exploitation through corruption and nepotism. 4) imperial exploitation through excessive land revence and commission agents and traders through who used to purchase raw material and sell finised goods,

Brahmins used to ask people to perform many ritual to earn money. Brahmins used religious myths, Purans to fool Sudras. Brahmins did not toil, sweat out but ate the cream but those who sweat out did not get sufficient food to eat.

The Brahmins Community fought for their inclusion in administrative governmental machinary. The British Government also was in need of people

to implement its policies. Brahmins, a priviledged class, went for English education and become lawyers, teachers, doctors and governmental officers and clerks. They started exploiting people by many means. **Kulkarni**, with the help of many other Brahmin officials did many kinds of tricks and injustice with the help of pen. They behaved like butchers and repressed poor cultivators. The District Collector was alway surrounded by these biased Brahmin officials and could not see the real picture of the poor farmers and peasants. These officials used to take bribes and corruption was a routine matter.

During the British regime, due to new market policy a class of commission agent and money-lenders grew. They earned profits and started money lending to peasants. The rates of interest were very high. The poor farmers, because they had to pay land revenue expenditure on farm, to do perform many religions rituals had to remain indebted for a long period. These money-lenders used to take a large amount of agricultural output in lien of interest. They used to give money after making the peasant sign on a large amount of money. They used to cut igterest first and then give the money. In the course of time they used to establish ownership over farmer's land and farmer was redused to the position of tenants. The money-lenders became landowners. Hence, Jotirao Phuley emphasized that this indebtedness is at the root of peasants exploitation.

He held responsible Brahmins for the exploitation of peasants who had made the government insentive towards peasants and their life, problems. He also criticized British policy of increasing land revenues and policy of giving pensions and big salaries to government officers out of revenue collected from cultivators.

He criticized Brahmins for maltreating **Sudras**. Brahmins used to sacrifice an untouchable at the foundation of a building. There were severe punishments to sudras for small crimes; when Brahmins were spared off even for murders. Sudras had to carry pot around their neck because they when not allowed to spit. He also criticized practices like child marraige, marriage of old man and young girl, ban on widow marriages. He asked people to throw away laws of Manu.

He wrote **Gulamgiri** to expose Brahmins and their policy. According to him the root cause of Brahiminical tyrrany lies in the physical and mental enslavement of Sudras in the caste system.

In his book **Gulamgiri** Jotirao gave historical analysis of the nature of Brahmin conspiracy. He stated that Brahmin did not belong to this country originally. The Iranian invaders defeated original inhabitants and enslaved them. Aryans forced them to work and divided work to maintain their superiority over the sons of soil. They refused rights to sudras. According to Phuley vedas were full of false things. Brahmins used violence to maintain their superiority. Parshuram was the true representative of savage and bloody culture of Aryans. It is true that Phuley might have been exaggarating to some extent but what he tried to show was correct. The cates system was not based on equality and justice. Human rights were denied to the majority of people. Brahmins were having all previleges. Phuley condemned them for fabricating false stories and myths about Gods, demons, heaven, hell

and cycle or rebirth.All the rituals Jotirao stated, were nothing but devices used to exhort money from ignorant people. Brahmins did not allow others to learn. Thus Sudras became victims of Brahmin conspiracy.Jotirao explained how Sudras have lost everything because they lacked education–

विद्येविना मती गेली, मतीविना नीति गेली;

नीतिविना गति गेली ! गतिविना वित्त गेले

वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

To liberate Sudras Jotirao formed a strategy.It had there aims-1) Establishment of just order by destorying old one. 2) Implementation of policies and programs which are essential to end the dominance of Brahmins. 3) Formation of political alliance of the various groups against Brahmins.

Phuley thought education as a key to end the evil in Indian society. He wanted India to be democratic where equality and justice rules. He was on the side of universal brotherhood and dignity of labour. He regarded labour as very prestigious and essential thing in human life. He started his own religion of Universal Truth.

Phuley wanted to make primary education compulsory and to give greater importance to it. He asked the government to spend revenue for the education of farmers' sons. He wanted education to be more practical.

Phuley stated that recruitment of the government servents should be reserved on the basis of population of castes. He stated that the bureacracy should commit itself for the upliftment of the Sudras. He gave a detailed programme for agriculture development.

He wanted that Sudras and Atisudras should come together and **fight** for their rights. Both can put an end to Brahmin supremay. He suggested that the British government could prove helpful in it. But the government was partical toward Brahmin. So he criticized it. But he was well–aware of benefits of the British Rule in India : equality before law, freedom from social oppression, security of property and the launching of public works like schools,dispensaries, roads, bridges, tanks and canals. He also felt that the British government was not giving enough attention towards the upliftment of the masses. The government wes taxing then heavily. So they were in utter poverty; without-food, clothing and shelter. In **Ishara** Phuley delienated a vivid picture of the desolate condition of the masses.

Phuley pleaded that funds should be diverted towards primary education. Every village should have one school at least.Non-Brahmins should be trained as school-teachers. Before Hunter Commission he pleaded for these changes.

The administrative machinery of the government at the lower level was in the hands of Brahmins and it was rampant with bribery, nepotism and corruption. Hence he suggested that the non-brahmin youth should be trained to do job of Kulkarni.

He wanted British Government to do following things for the betterment of common people.

1. Government should help people to conserve soil.

2. It should teach modern methods of agriculture to the peasants.

3. It should undertake irrigation of land.

4. It should sink new wells and encourage private agencies to undertake this work.

Phuley founded new religion 'Sarvajanik Satya Dharma. ' He coined the new word निर्मिक and stated that the creater has created the universe including man. Man is born free and everyone has equal natural rights. He laid special emphasis on freedom of expression thought. He was alone among all the social educational and political workers of his time in stressing the need of complusory primary education to prepare sound base of Indian nationality.

Though some people feel that he was biased against Brahmins, his 'Religion of Universal Truth' was addressed to people of all faith of all castes. He was a great humanitarian. He fought for the cause of the untouchables.

We are celebrating this year as Mahatma Phuley's centenary year. His thought, his contribution to reform Indian society is outstanding and will remain outstanding.

Advertisements on T. V.

Miss Deepa Vasudevan
XI Science

To every house it goes,rich and poor. To make everyone crazy, young or old. Yes, the T. V. ads advices us from morning to night to use that and this. As soon as we get up it tells us which tooth brush and paste to use, which tea or coffee to drink, which soap to use, food to eat and even the bad on which to sleep. It also tells us which salt to use, how to decorate your house; what furniture to use, how to get rid of pimples and what not. The same ads are repeated on and on but we are never tired of it. If any salesman visits our house to sell his things, we shut the door on his face. But with T. V. we do not do this. Instead we see ads with interest.

First ads used to publish in newspapers and on radios. But this only reached the literates only. With the introduction of T. V. ads started going to every place home of literate as well as illiterate. All started to become aware of the variety and quality of the things. Not only grown-ups but even small children have become crazy of having everything they see on the screen. Everyone goes for his brand only. Brand loyalty has been developed because of advertisements.

The producers spend lakhs of rupees on ads to reach the people through screen to see the verdict of their production. One of my friend is a 'Mahabharat lover.' He opens his eyes at 8-00 on Sunday (too early : isn't it ?) Till then he comes out of bed it is 8-30. Then he paints his teeth white, gets ready, drinks tea and meets 30-32 companies of all

varieties before Mahendra Kapoor's voice thunders to put an end to the meeting. He, very devotedly watches T. V. ads on Sunday. He remembers everything he watches.

The T. V. ads has coined new word 'Soap Opera' to describe itself. In foreign countries the first to enter the ad world on T. V. were the soap ads and thus the melodramatic serials are called 'soap opears.'

The ads like Palmolive, Crowning glory and Liril present girls in bikini. These ads overexposed girls and were stopped from showing for some time, Again these ads are allowed on T. V.

In India no company can compare any of its product by degrading other products. In America there is no such rule. The Pepsi ad proves it in which a man takes a tin of coco-cola from the fridge. After watching the Pepsi tin on T. V. screen, he throws the Coco-cola tin out of window and takes up the Pepsi tin from the screen itself. In India the ad of Nirma soap rules out the law indirectly. It shows one cake of Nirma and the other cake of unknown soap. When kept in water Nirma doesn't get dissolve like the other soap. It is easy to identify that the other soap is Rin only which gets dissolve in water very soon.

Computer Graphics has given a lot to the ad world as to the other fields. With Computer Graphics a whole ad can be produced without using camera. The Atlas cycles ad and syllvania Laxman bulbs, tubes ad are the wonders of computer Graphics. Rohit Vatsaye, with the help of his assistants has produced the to go of the News on computer Graphics.

Many viewers complain that the ads of sanitory napkins and othe family planning ads are viewed by children also. A solution to this was found that such ads are to be telecasted only after 9.00 p.m.Some ads are done on western style and don't suit the Indian atmosphere Lalitaji of surf has shown that it is not necessay to overexpose model for the advertisement. A good ad can attract viewers and also promotes sale of the product.

There are many ads for public good. Ads like precaution to be taken to avoid certain diseases, to save power, to save oil are very good, informative and effective also. These ads have proved very useful. Truely this age is Age of Advertisements. ■

✵ Friendship, like love, is destroyed by long absence though it may be increased by short intermissions.

– Samuel Johnson

✵ The most decisive actions of our life .... are most often unconsidered actions.

– Andre Gide

✵ We always like those who admire us; we do not always like those whom we admire.

– La Rochefoucauld

Importance of Radioactivity

Miss Anjali Bondre
XI Science

Radioactivity is a phenomenon in which heavy weight elements called as radioactive elements that emit energy in the form of different rays. These rays are of three types '∝' 'β' and 'γ'. Different types of radioactive isotopes and radioactive rays are useful in medical science, industry, agriculture etc.

In medical science radioactive isotopes are widely used. These are very useful in detecting certain diseases and stages of diseases. Radio farmacuticals prepared from radioactive isotopes are useful in curing different diseases. Radioactive-Iodine is useful in detecting discorders in functioning of thyroid glands. Radioactive - Chromium-51 or Sodium-24 are used to measure percenttage of blood and also to check circulation of blood in human body. To detect the location of ulsar in intestine Radioactive-Vitamin B-12 is used. Medicines containing radioactive isotopes are useful in checking the functioning of different body organs such as liver, kidney, urinary duct etc.

Technium-99 M and Indium-113 M isotopes are used to check functioning of brain, thyroid gland, liver, heart, lungs, bones etc. Bhabha Atomic Research Center has developed different types of radio farmacuticals. Cobalt - 60 radio isotopes are used for treatment of cancer. Different types of medical apparatus are sterlized by using γ-rays emitted from radioactive elements.

Radioactive isotopes are very useful in the field of industry. For welding and casting purpose radioactive isotopes are used. γ-rays from different radioactive isotopes are used to detect faults in the thin metal sheets of 5 to 10 m. m. thickness. γ-rays prepared in Bhabha Atomic Research Centre are used in quality and quantity control of different heavy industrial products, such as fertilizers, steel, oil and gas.

They are used to check mud in sea-water. And also to improve quality of wood. The strength wood is increased by irradiation of radioactive rays. Materials containing mixture of plastic and wood can be prepared by using radioactive isotopes. Radioactive isotopes are used in measuring thickness and density of different metals. Underground likages in pipes can be checked by using radioactive isotopes.

Now-a-days radioactive isotopes are useful in the field of agriculture. Radioactive tracers are used in the development of land and to detect water in land. Different types of fertilizers are used to increase crop production. Radioactive isotopes are widely used in preparing fertilizers such as superphosphate decalcium phosphate ammonium phosphate. They are useful in the preservation of food materials such as onion, potato etc. Cobalt-60 isotopes are used for this purpose. C-14 isotopes is useful for detection of photosynthetic compounds prepared by plants. Drainage water is purified by using radioactive tracers. Such water is used for agriculture purpose.

Radioactive rays and isotopes have helped for the betterment of human life in various ways. There is scope for further development. ■

College Gathering and Students

Miss Pardeshi V. S.
B. A. I

The second term in college is generally supposed as the important period in the life of the college student. It is full of excitement, enthusiasm and seriousness.

The most striking event is the college gathering. It is a ceremony that encourages human affection and skills among students. It is a blue lagoon in the dreary desert of the second term in college. It is the culture breathing programme in which students and teachers gather together and have their nice time in enjoying the programme.

Gathering is the best vehicle to show one's artistic skills. Here the students are encouraged to show their skills in dramatic performance, singing, dancing, mimicry etc. Such social gathering brings together all sorts of students to let loose their souls in such a highly meaningful and holy activity. I feel it might be the good intention of the man and therefore many many thanks to him who started the glorious tradition of social gatherings because it is an activity like a ceremony in our house that every member of the family participate and enjoy its enthusiastic atmosphere which is 'a thing of beauty which gives joy forever.'

But now when I read the news about quarrels of college students during the gathering I feel pity for the student who got murdered no fault of his own in the quarrels. The present gatherings is no longer remained a gatherings but it is smothering of pure joy. Dirty politics by the students left no meaning in it. When politics enters there remains no trace of discipline, coherence and good manners.

The students enjoy all sorts of freedom. He thinks himself as a handsome fellow; a beau. There is a competition to be a 'shining fellow' and 'shining' is a popular word among them. They wear multi-coloured clothes especially of dark colours. He wants to show the stamp of his personality which is made vulgar by imitating the unlike film-hero. His hair is long for his tiny body which looks like an umbrella upon his head.

During the funfair they quarrel among themselves and fun-fair turns into sin-fair where the bloody scenes take place. They don't understand one another because their heart give birth to arrogant feelings. They will digest any poison but they cannot tolerate insult before a college girl is a living death for him.

The worst picture of students habits is shown in the theatre hall when the 'variety show' is displayed. Some of the students drink wine and some of them are drug addicted. They make noise, break chairs as if the beast in them is howling. This habit of making noise too much is itself an indication to show his relationship with the very animal from who he is improved. This is the beast in the man causes some mental imbalance in him.

Taking into consideration this loss and damage in the theatre hall the authorities of the same deny the halls for college gatherings. Who is responsible for this ? The students. No teacher can tell them firmly not to do such activities because if he tries he will either be beaten or abused. The relationship the '**Gurn - shishya**' is broken down. The student is the teacher of the teachers because the teacher learn from him many things. There are few students who obey the teachers.

Therefore a sense of discipline is a must during gathering. The students should think and act accordingly. It is the student who is the force of is the our country. Therefore he should be the monarch of discipline not the monarch of anarchy.

The students should control students and this is possible only when they have good relationship with one another. The college gathering should be a moral lesson before all. They should be inspired to do the best.

Mother Teresa

Miss Vaishali RajeBhosale
B. A. I

The first Indian woman to win Nobel Peace Prize is Mother Teresa. She won it an 11 December, 1979. She is a nun, the Mother superior of the Missionaries of Charity.

Mother Teresa was born on 26 August, 1910 in Skopje, Albania. Her name was Agnes Gonxha Bojaxhiu. She was youngest of three children. She came from an ordinary happy family. Agnes father was a good businessman. Her mother was strict but very kind. Her family was Roman Catholic and very religious. They often took food and money to the poor people of skopje.

Unfortunately her father died when she was only nine. Her family became poor and she had to do everything. She learned a lesson. When life is difficult, you must keep trying. In 1928, when she was eighteen Agnes decided to become a nun and wanted to be missionary in India. Her mother gave her permission.

She wrote to the sisters of Loreto who were working in Bengal. They asked her to meet the Mother superior of the sisters of Loreto in Paris. After her meeting wilh the mother superior, she was sent to Dublin for training.

In January 1929, she came to India. First she became novice and chose a new name 'Teresa' for herself. First she taught in the school in Darjeeling. There she saw poverty of many Indians. In 1937 she took her first vows as a nun. She taught in Calcutta for six years and in 1937 she took her final vows of povety, chastity and obedience. She had

to live within convent and taught in saint Mary's school at Entally. In those days nuns were strictly kept inside their convents. Sister Teresa while teaching at Saint Teresa's School, used to walk there. During her walks she saw poverty of people.

In Calcutta she lived and worked for twenty years in Loreto convent. Her life was calm and quite. During the 1930 Mahatma Gandhi was working hard to help the poor people. During the World War II Calcutta was bombed by the Japanese. In 1943 due to famine millions of people died in Bengal. The streets of the city were full of dying and hungry people. Sister Teresa and others helped the hungry and the sick during the war time.

In 1946, Sister Teresa decided to work in the slums of Calcutta. For that she had to leave the school, the convent and go into the slums she asked permission of Archbishop. In July, 1948 the Archbishop gave his permission to work in the slums.

Sister Teresa went first to Patana and learned nursing. On 21 December 1948, with only five rupees Sister Teresa went out into the slums for the first time. She began her work in Motijhil. She started school for poor children. At first she worked alone. While running the school Sister Teresa also tried to help dying and homeless people in Calcutta. She had to shift from Motijhil to a bigger place as her work grew. In the 1950 Sister Teresa became Mother Teresa. She started Shishu Bhavan but did not accept help from Govt. of India. Her pupils from the Loreto Convent came to help her. Subhashini Das was first among them. Sister Gertrude (formerly Magdalena), Sister Dorothy, Sister Margaret Mary, Charur Ma also joined her. They collected food and gave it to the hungry. They took in unwanted babies and children.

The Archbishop was pleased with Mother Teresa's work. So she wrote the Rule of the Missionaries of Charity. Pope pius XII gave his support to the Missionaries of charity. Now sister Teresa once a teacher and head teacher of the girl's school became the Mother superior of the Missionaries of Charity. Her faith is ' help people and love people. '

At Shishu Bhavan she gave medicines and food to the dying and hungry. Everyone was treated with great care and love. Children got special treatment. She worked hard at another place called Sealdah station. At this railway station thousands of people were living. The Govt. of India tried to help them but every day more and more people came. Sisters also helped them by giving food and medicine.

Every day they found more and more suffering people. So she asked for a house to the government. A big building nearby Kali Mandir was given to her. It was named Nirmal Hriday. The people who have no hope came to Nirmal Hirday They are treated and cared here. Many visitors bring gifts-sweets, fruits etc. for the dying. Many ordinary people go there and help sisters. 'Being unwanted is the worst disease of man' says Mother Teresa. To her important thing is that people who die in Nirmal Hriday know that they are also loved.

The young women who come to work with Mother Teresa, they first work at Shishu Bhavan, Nirmal Hriday for one year. Then if they want to go on, they become novices and start their training. They choose their religious names and study the christain religion. They also

learn English. After working as novices for two years, they take their first vows.

The sisters are given very few things. Mother Teresa says, " In order to understand poverty, we must be poor. " The sisters lead very simple life. They don't receive gift or letters. They never go to the cinema or to parties. Their lives are given to God.

Mother Teresa never worries about money. She receives money from all over the world.In 1964 when pope gave his car to Mother Teresa. She sold that Rolls Royce at auction. That money was used to help poor people. In 1973 Mother Teresa was given a large building. She named it ' Prem Daan.' Lots of sick people live there now. People make bags and other things from coconut shells at Prem Daan. Mother Teresa believes that nothing should be wasted. While she travels on an aeroplane she always asks for food which other passangers do not want. Later she gives it to the hungry.

By the 1960 Mother Teresa's Missionaries of charity were all over India. In 1965, she started work outside India. Her work is spread is Venezuela Ceylone, Rome, Barrachi, New York, London, Peru Australia, France, Ethiopia Spain, Chile, Panama, Kenya and so on.

Mother Teresa changed lorry into a mobile clinic. Many people who needed help, cannot come to the sister's ordinary clinic. Now the sister can go to them with the mobile clinic. They help six million people every year. There is another group who help lapers. There school for the children of leprosy victims. Govt. of India gave land to Mother Teresa for her work regarding leprsoy. It is called **'Shanti Nagar'**. It is home for leprosy victims and their families. It is a busy, happy place now.

Today there are almost two thousand sisters and four hundred brothers all over the world. There are seventy thousand co-workers. Mother Teresa's name has become world-famous. She has been awared many times in 1971 the Pope John XXIII Peace Award and the John F. Kennedy International award; in 1975 the Albert Schweitzer International Prize in 1983 the order of Merit from Queen Elizabeth II of Great Britain and in 1989 the Nobel Peace Prize.

It is amazing that one woman has done so much for the poor.

■

✿ Anyone can become angry—that is easy, but to be angry with the right person, to the right dagree, at the time, for the right purpose, and in the right way—this is not easy.

- Aristotle

✸ Remember that the most beautiful things in the world are the most useless; peacocks and lilies, for instance.

- John Ruskin

Awakening

Miss Vishakha Mohite
B. A. II

The village boy leaped out of his bullock-cart and made it stop. Then he helped his guests, Mr. Khurana and Susmit, to unload their things. " I'll not need you again until four, Sidhu ", said Mr. Khurana " Then I'll be ready to start down the village again".

He strode up the slope with his leather case of papers, and Susmit followed with the boxes. The young boy was proud to be working for this tall engineer from the city. He hoped to be an engineer himself some day.

The shack at the top of the hill was the engineer's office. It was a bare, neat room with a large screened window. Mr. Khurana was talking with the other engineer. Susmit placed the boxes on the table. He stood waiting for Mr. Khurana's orders. He hoped they would let him stay and listen to the talk. He might learn some new things.

But no ! "You can wait outside, Susmit," said Mr. Khurana. "Keep an eye on that boy and this cart. We don't want to lose him."

The other engineer smiled, "Sidhu ? Oh, he is very nice boy. In the village, there is no other boy as hard worker as him. He is a good person. Susmit you'll like him. Go and get acquainted with him."

Susmit walked slowly down the hill. He enjoyed going about with Mr.Khurana on business trips. This was the first time he had come to the village, which was the remote place and surrounded with mountains. He knew that the people of the village were Moselems, and Susmit was a Christian. He walked slowly along the path looking at Sidhu, in his white cap, seated on a log. Sidhu did not look up. He was chopping a stick very carefully. When Susmit looked at him. Then he lifted his head.

Sidhu glanced up then. He looked surprised at Susmit's arrival. Susmit was n his charming and attractive dress, which proved that he was from a city. When he saw Sidhu sitting on the log, he said, " Hallo, what are you doing ?" "cutting stick," he answered. Susmit did not like his way of sitting and talking. He continued, " In our city we have cars and buses, so we do not feel uneasy while travelling." Sidhu looked surprised at susmit's tone. "We have no other way except cart-travelling" He said with firmness. After a silence he explained. "There are no roads here and besides the area is a remote one."

Susmit felt ashamed. Susmit had been somewhat rude to a stranger. The country boy was more polite than he was. He sat down on the log beside Sidhu.

" Is your city very big ? " asked Sidhu.

" Yes, I like it. "

" Tell me about your city. "

Susmit was surprised and pleased. With delight he began to describe his home city, the beautiful gardens, the tall buildings, the schools, and the great university. Sidhu listened with deep interest.

" That university," he said, " there I shall study."

Susmit looked doubtful.

" It takes much study before you can enter the university " he said.

Sidhu nodded. He laid the stick beside him on the log. " It is not easy for a village boy to get an education, " he said. " My village had no school. When I finished the primary school, I had to go still further to learn more. Now I go to agricultural school. Other people think that we are warriors. Because we do not have much facilities here, we are always ready to struggle with any circustance. You think we are only warriors ? He looked for a moment in susmit's eyes. We who are young know that the way of peace is good-the way of the school. Even the older chiefs say so, some of them. They have learned that our village and its surrounding has much for us if we know how to get it.' " There is much iron, " said Susmit, proud of what he had learned from the engineers.

Sidhu nodded again, "They have told me-the engineers who ride in my cart. They build dams to make electric power. That can go along wires for many miles. Ii will turn machines to work the mines. It is to learn about this power that I want to go to the university It is stronger than war power, and better. '

Susmit sat still staring at the village boy. There was another question be wanted to ask.

" you are a Moslem," he said, pointing to the white round cap Sidhu wore "and yet you talk just like anyone else."

" Yes I am a Moslem, " said Sidhu, "And you are Christian. Our customs are different from yours. But I myself was named for a Christian teacher, Sidney Mcpherson. He worked with the American who taught our people to read. Sidney Thompson told me something I have not forgotten. The Moslems have four Holy Books, and three of them belong also to the Christians : the Law of Moses, the Psalms of David, and the Gospel of Jesus. You have them in your Bible. Only the Koran you have not.

"You see, my friend." went on Sidhu. "We are all children of Allah. The trouble is we do not know this. Instead of fighting with each other we must work together. In schools, in the university, we who are students can get two kinds of knowledge. One kind helps us to manage 'things'. The other helps us to understand 'people'. Is not that true ?"

Silently Susmit nodded. He had many things to think about: He had learned something important today. May be it was a better thing than he would have learned from the engineers. He had learned it from a village boy. The big thing, the important thing, is to understand people.

■

✡ If a man will begin with certainties, he shall end in doubt; but if he will be content to begin with doubts he shall end in certainties.
– **Francis Bacon**

✡ I am little concerned with beauty or perfection. I don't care for the great centuries. All I care about is life struggle intensity.
– **Emile Zola**

Chitrapati V. Shantaram

Miss Kalpana Kadam

V. Shantaram, disciplined and dedicated artist, who devoted himself to the medium and inspired the same fervour in his artistes died at the age of ninety years. I feel that the last emperor of the cinema field has made his exit. He used to pour himself in every scene and always went for perfect shots. He got the best out of the artistes he was working with. He was a perfectionist. He used to care for very smally things. No job was small for him.

V. Shantaram was a self-made man. He mastered each and every department of filmmaking from cameras to costumes. His fascination for the technical aspects of his craft kept him in the forefront of innovation. Whatever he gained in the film industry, he invested in superb equipments.

For the first time he introduced tight close-ups titled shots and crane shots to Indian cinematography. He was always eager to learn. He collected all foreign books on editing, lighting and mixing.

He produced 84 movies and directed over 55. He used western technology but themes of his pictures were Indian and women oriented. His mother had a deep influence on him. He always portrayed heroines who were extremely down-to-earth. He did not try to glorify Indian woman but showed her real life from various points of view. The prostitute he portrayed in **Adami** was truely of streets. The treatments given to the delicate subjects were very bold and realistic. His other movies like **Manoos** Duniya Na Mane (Kunku) and Padosi (Shejari) have stood the test of time.

In 1952, at the first Indian seminar on films V. Shantaram said "the greatest satisfaction a producer gets is when what he says affects life. " After **Dahej** was released, Bihar government passed an anti dowary act. This was the moment of the greatest satisfaction for him.

In the mid-50s he produced big budget pictures like **Jal Bin Machali, Nritya Bin Bijali** and Jhanak Jhanak Payal Baje. He gave very much importance on dance and song in these pictures. His **Do Aakhen Barah Haath** received world-accalaimatization. This picture was based on true story of the treatment given to the prisoners. In 1959 he made **Navrang** starring his wife Sandhya. In 1973 his Marathi film **Pinjara** became very famous and popular. His last film Zanjar, released in 1987 was a damp squib. But he did not mind it. He took it as regulars ups and downs of life.

He received many awards on national and international level.He was honoured by the Dadasaheb Phalke award in 1986 which is considered as the highest award. Up to the end of his life he was engrossed in his work. ■

Mystery of Chromosomes

Miss Punam Patil
B. A. III

The word is prepared to enter the 21st century. Yet we are not paying attention towards human values. Various kinds of crimes, maltreatments, cruelty, brutality prevail in this world. Our India is also not an exception. India where the ancient prejudices against females persist even today. Many inhumane methods are being practised to avoid female children being born.

Infact, cry of a newborn child is a joyous moment for every mother. But these feelings are directly related to the sex of the infant. This bias continues despite brisk economic development, growing technological sophistication and rising standards of living. In countless hospitals preganant women go under medical tests to discover the sex of the child in the womb. If it proves to be female,they get aborted.They,their family members want a male child. They insist that their daughter-in-law should give birth to a male child. In Hindu Society, it is supposed that having son is an easy way to the heaven and to attain **Moksha**. So every person insists on male child and holds woman responsible for the birth of female child. This belief is cause of widespread abortions of female foetuses. For gender-testing three types of test are in practise. An amniocentesis, a prenatal and ultrasonography tests are for detecting foetal abnormalities but are misused for gender testing. If gender of the foetues is female, women go for abortion or they are pressed for it by her family members. Women are held responsible for giving birth to female child. Is it true ? Science has proved it wrong. Father is responsible for male or female gender of the child and not the mother.

In every person there are two types of chromosomes — autosomes and sex chromosomes. Autosomes are present in body cells - while sex chromosomes are present in gametes. Autosomes are diploid cells, it means there are two sets of chromosomes in body cells. One chromosomal set comes from mother (female gamet) and another from father (male gamet). At the time of copulation enormous male gamets (sperms) take part but single sperm could fertilize the female gamet, ovum or egg. In this way the fertilized egg become deploid (2n). From this single ovum multiceullar human body is created.

The sex chromosomes play vital role in determining the sex of an individual. A female has 44 autosomes and and two homomorphic sex chromosomes i. e. X X. A male has 44 autosomes and two heteromorphic sex chromosomes i. e. X Y. As a female has 44 autosomes and a pair of homomorphic **X X** sex chromosomes, they produce only one types of eggs; each containing 22 autosomes and one X chromosome. (22 A 1X). As a male has 44 outsomes and a pair of heteromorphic XY chromosomes,they produce two types of sperms. One with 22 autosomes and one X sex chromosome(22 AIX) and the other with 22 autosomes and one Y sex chromosome (22 AIY)

When sperms containing X chromosome fertilizes the egg; two XX chromosomes come together and produce female child. When sperms with Y chromosome fertilizes egg; X and Y chromosome come together and produce male child. It clearly shows that sex determination depends upon Y chromosome and if sperm containing 'Y' fertilizes egg; male child will born and if sperm containing 'X'fertilizes egg;female child will born. In other words father is responsible for male or female child.

Isn't it worth to give thought to it ? It is our duty to stop butchery of female foetus. ■

The World 1990

Miss A. B. Padhye

The year 1990 was year of Hope and Turmoil The most significant event of 1990 is U.S.S.R.'s swing from communism to perestroika. This country is in the state of transition. The wave of nationalism is rising high. Republics are in mood of becoming free. Everyone is in mood of buying things. Soon shops will be empty and there will be bread riots. It will be testing time of Mr. Gorbachev.

Rohilala Nelson Mandela was released at the age of 71 by South African Government. He symbolises freedom of African people.But riots broke out among the blacks themselves, between the Zulus and the Xhosas. This is setback for Mandela. Zulus are furstrated because they were not included in the negotiations. Mandela wants his homeland free and not divided. Will the dreams of this " greatest son of Afirca " come true ?

Benazir Bhutto was defeated in the elections of Pakistan General Assembly. She was defeated by Nawaz Sharif the head of the Isalmi Jamhoori Ittehad. The millionaire industrialist-turned-polition, the new prime minister Nawaz Sharif is " child of the system (blessed by late Ge. Zia) ". His stand will be hostile towards India to keep his prospects bright. America has stopped financial and military aid to Pakistan. He has to handle the situation very skillfully in such circumstances.

Another important, which seemed unlikely altogether two three years before, event took place. East and West became one and United Germany came into existence on October 31, 1990. The Berlin wall was dismantled. The Germany made the Deutsch mark their common currency on July 1. 'One Germany' had always been nightmare for Europe. But Helmut Kohl assured them, "Only peace will emanate from the nation's soil."

With Russia, many communist countries changed from communist stand to democratic stand. In Romania for the first time free, multi party elections were held and coalition of former communists under the banner of the National Salvation Front came to power. But rising prices and unemployment are two big problems in front of the nation.

Britains iron lady Margaret Thatcher stepped down from prime ministership to keep her party united. Michal Heseltine led the rebels; who did not allow outright win in the first round of the party leadership election. John Major sworn in as new prime minister of Great Britain.

Lech Walesa won presidential elections in Poland. He is leader of the solidarity party.He won the Nobel peace prize in 1983 for his fight for workers' right to organise trade unions.

The foundation for a Third World War was laid on August 2 when Iraq swallowed its neighbour oil rich Kuwait. Saddam Hussein charged that Kuwait had stolen crude worth $ 2-4 billions from his country's Rumalia oilfields. But the attack outraged the world, the U. S. is leading theprotest-Iraq's former ally, U. S. S. R. also condemned invasion. The U.S. mounted military operation but forgot that its people in Kuwait and Iraq are at risk. So U.N. sanctioned economic embargo on Iraq. Then Iraq made peace with Iran. Both Iran and Iraq, being members of the organisation could decide the future of crude price. Oil prices shot up and the third world countries got crushed under this oil crisis. 1991 has to carry burdens of 1990. ■

POETRY SECTION

Indifferent Cruelty

Mind turns sometimes
Towards pathetic expression,
Sometimes it resorts
In stern cruelty

The innocent girl
In a tattered attire,
Is childhood of golden days ?
I tremble to believe

Mine ashamed soul,
Asks me
Were those golden days ?
Which she experienced
Up to the age of eight

Indifferent eyes,
Paid no heed
And I feel
There musn't be Supreme Power
either on Earth or in the heaven,

From Life, she received
Orphanness,
Crossing the road
Came under speedy wheels

Gestures on painted faces
Shows bare sympathy
Even revolutionary minds
Stood cold as corpses

And the conscious mind
Lurked deep in unconscious

Miss Rajnanda Deshmukh
B. A. II

Roaring Wind - - - !

It was with
The roaring wind - - -
Of the past
In my blank mind
Was a whirl-pool of remembrance !
O, my friend
Of the past
What did you give me ?
Only panting remembrance of you ?
I, the predestined
To wait for you
And I am waiting still,
Though I suppose,
Waiting still gives nill
Except pains of grief !
And thus
It is with the roaring wind,
In my ripened mind
I go and go - - -
Knowing nothing
In the Unknown Future

Miss Raje-Bhosale Vaishali
B. A. I

Far From

Far from all chaos
Far from human inhabitance
For salvation of enthusiastic
Glowing perception
Greenry of meadow
Gave grandeure to mind.
Bluish far flowing stream
Gave spontaneous look.
Reflective tender sunrays
Gave ecstasy to the soul.
Fathoms deep sea,
Motivates introverts to express themselves
Pole star glimmering in stary night
Gave sign of firmness
So lingering in the beauty
of Nature
Recollected lost peace
of mighty soul

Miss Vandana Jadhav, B. A. III

अहवाल विभाग

१९९०-९१

अनुक्रमणिका

१) जिमखाना

२) क्रीडा नैपुण्य

३) राष्ट्रीय सेवा योजना (N. S. S.)

४) राष्ट्रीय छात्र सेना (N. C. C.)

५) लोकसंख्या शिक्षण मंडळ

६) भित्तीपत्रक ' गुंजारव '

७) स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभाग

८) निरंतर शिक्षण

९) जनशिक्षण निलयम

१०) सहल विभाग

११) वार्षिक स्नेहसंमेलन

१२) विविध कलागुण विकास मंडळ

१३) वक्तृत्व व निबंध-लेखन स्पर्धा

१४) ग्रंथालय अहवाल

वार्षिक अहवाल

१९९०–९१

जिमखाना

आमच्या महाविद्यालयाच्या जिमखाना विभागाच्या निवडणुका १३ ऑगस्ट १९९० रोजी प्राचार्य डॉ.क्रांतिकुमार पाटील यांच्या मार्गदर्शनाखाली खेळीमेळीच्या वातावरणात पार पडल्या. निवडून आलेल्या विद्यार्थिनी प्रतिनिधी पुढीलप्रमाणे –

१) बी. ए. भाग १ – कु. पाटील वर्षा आनंदराव
– कु. अंमईकर भाग्यश्री सुरेश
२) बी. कॉम. भाग १ – कु. उगळे ज्योती श्रीकांत
– कु. जगदाळे अर्चना अशोक
३) बी. ए. भाग २ – कु. टक्कळकी सुचेता शुभचंद्र
– कु. खोत कल्पना रामचंद्र
४) बी. कॉम. भाग २ – कु. माने कीर्ती विलासराव
५) बी. ए. भाग ३ – कु. जाधव वंदना शंकरराव
६) बी. कॉम. भाग ३ – कु. शेटे प्रणिता प्रभाकर

कनिष्ठ विभागातून निवडून आलेल्या विद्यार्थिनी प्रतिनिधी पुढीलप्रमाणे –

१) ११ वी कला (अ) – कु. नेसरीकर स्वाती रत्नाकर
(ब) – कु. जाधव शुभांगी रावसाहेब
२) ११ वी वाणिज्य – कु. पाटील दीपाली नेमगोंडा
३) ११ वी विज्ञान – कु. पाटील उषा बाळासाहेब
४) १२ वी कला – कु. पाटील धनश्री वसंतराव
– कु. जगताप विमल निवृत्ती
५) १२ वी वाणिज्य – कु. चलमरद उमा तोताप्पा

जनरल सेक्रेटरी म्हणून कु. माने कीर्ती विलासराव व विद्यापीठ प्रतिनिधी म्हणून कु. जाधव वंदना शंकरराव यांची निवड झाली.

क्रीडा नैपुण्य

आमच्या महाविद्यालयाच्या वरिष्ठ विभागाच्या विद्यार्थिनींनी विभागीय स्पर्धेत बास्केट बॉल, हॅन्डबॉल, व्हॉली बॉल, कबड्डी, बॅन्डमिन्टन, टेबल टेनिस, बुद्धिबळ व ॲथलेटिक्समध्ये भाग घेतला. बास्केट बॉल संघाने अजिंक्यपद मिळविले. हा संघ आंतर विभागीय स्पर्धा खेळावयास सांगोला येथे गेला होता. या संघात कु.नंदा मोसले(कर्णधार), कु. वंदना तावडे, सुनिता सन्नके, मेघा डोईजड, संपदा कुलकर्णी, नूतन ओतारी, कीर्ती माने, गायत्री वडींगेकर, विजया नाईक यांचा समावेश होता. टेबल टेनिस संघाने विभागीय, आंतरविभागीय स्पर्धेत अजिंक्यपद मिळवले. कु. मृदुला बोकील व प्रगंधा तुपे यांची निवड विद्यापीठाच्या संघामध्ये झाली. हा संघ जामनगर येथे आंतरविद्यापीठ स्पर्धा खेळावयास गेला होता. तेथे ह्या संघाला तृतीय क्रमांक मिळून पुढे हा संघ हैद्राबादला ऑल इंडिया इंटर

युनिव्हर्सिटी खेळावयास गेला होता. अॅथलेटिक्समध्ये कोल्हापूर विभागात नंदा मोसलेने गोळा–फेक व भाला–फेकमध्ये प्रथम क्रमांक व ४०० मी. हर्डल्समध्ये द्वितीय क्रमांक मिळविला. वंदना तावडेने उंच उडीत द्वितीय क्रमांक, ४०० मी. हर्डल्समध्ये तृतीय क्रमांक मिळविला. तसेच ४×४०० मी. रिले रेसमध्ये प्रथम क्रमांक व ४×१०० मी. रेसमध्ये द्वितीय क्रमांक रिले संघाला मिळाला. ह्या संघात कु.नंदा मोसले,वंदना तावडे,सुनिता सन्नके, वैशाली कदम व सुनिता शेट्टी ह्यांचा समावेश होता.

कनिष्ठ विभागाकडील विद्यार्थिनींनी बास्केट बॉल, व्हॉली बॉल, कब्बडी, टेबल टेनिस, बुद्धिबळ, ज्यूडो व अॅथलेटिक्समध्ये भाग घेतला. शहर पातळीवर व्हॉली–बॉल संघाला उपविजेतेपद मिळाले. जिल्हा पातळीवर बास्केट बॉल, टेबल टेनिस व बुद्धिबळ संघाला अजिक्यपद मिळाले. व्हॉली बॉल संघात कु. सुनीता पाटील, धनश्री पाटील, गीता मोळे, मधुमती निकम, शोभा वडिंगेकर, संगीता पोळ, सीमा पाटील, अर्चना बोकील, स्वाती पाटील, ज्योती कदम, स्नेहलता लोहार यांचा समावेश होता तर बास्केट बॉल संघात कु. वैशाली पंदारे, रुपाली साळुंखे, स्वरूपा चौगुले, जयश्री कदम, उषा पाटील, तेजस्विनी किल्लेदार, राजश्री नायर, प्रतिमा धाटुंग यांचा समावेश होता. तसेच टेबल टेनिस संघात गायत्री भागवत, राजश्री शिंदे यांना भाग घेतला, तर बुद्धिबळ संघात माधवी पोतदार, वैशाली नाईक, अलका रायमाने, नीता निलजे व शुभांगी जाधव यांनी भाग घेतला. त्यापैकी माधवी पोतदार, वैशाली नाईक यांची निवड राज्यपातळीवर होणाऱ्या स्पर्धेत झाली. या संघाला प्रथम क्रमांक मिळाला तर टेबल टेनिस मध्ये गायत्री भागवत हिची निवड अकलूज येथे झालेल्या राष्ट्रीय स्पर्धेसाठी झाली. या संघाला तृतीय क्रमांक मिळाला. त्याचप्रमाणे जिल्हा पातळीवर कब्बडी संघाला उपविजेते पद मिळाले. या संघात कु. शीला लुगडे, सुनिता पाटील, धनश्री वसंतराव पाटील, धनश्री पांडुरंग पाटील, सुरेखा पोवार, रेखा कणसे, योगिता कांबळे, रजनी कोळी, अलका गवळी, उल्का भोसले, गीता लाड, यांचा समावेश होता. त्याच प्रमाणे अॅथलेटिक्स मध्ये शहर स्तरावर वरिष्ठ व कनिष्ठ गटात तेजस्विनी किल्लेदार हिला गोळाफेक मध्ये आपापल्या गटात द्वितीय क्रमांक मिळाला. कनिष्ठ गटातील राजश्री नायर हिला उंच उडीतील द्वितीय क्रमांक मिळाला तसेच ४ x १०० मी. रिले या संघाने द्वितीय क्रमांक मिळविला. ह्या संघात शीला लुगडे, धनश्री पाटील, सुनीता पाटील व वैशाली लोंढे यांचा समावेश होता.

कुडित्रे येथे झालेल्या खुल्या महिला क्रीडा स्पर्धेमध्ये जिल्हा स्तरावर बास्केट बॉल व टेबलटेनिस संघाला अजिक्यपद मिळाले. विभागीय स्पर्धेत टेबलटेनिस संघाने अजिक्यपद मिळवून राज्यस्तरावरही अजिक्यपद मिळविले. या संघात गायत्री भागवत, प्रगंधा तुपे यांचा समावेश होता. प्रगंधा तुपेची निवड राष्ट्रीय स्पर्धेकरिता होऊन ती हैद्राबाद येथे खेळावयास गेली होती, तर बास्केट बॉल संघात कु. नंदा मोसले, वंदना तावडे, सुनिता सन्नके, उषा पाटील, संपदा कुलकर्णी, जयश्री कदम यांचा समावेश होता. शहर पातळीवर व्हॉली–बॉल संघाने अजिक्यपद मिळवून जिल्हा पातळीवर उपविजेते पद मिळविले. या संघात गायत्री वडिंगेकर, सुनिता पाटील, वंदना तावडे, शोभा यडिंगेकर, धनश्री पाटील, मेघा डोईजड, सीमा पत्की, मधुमती निकम, गीता मोळे यांचा समावेश होता. गायत्री वडिंगेकरची निवड विभागीय स्पर्धेसाठी झाली व शीला लुगडे हिची कब्बडी संघात, विभागीय स्पर्धेसाठी निवड झाली त्याचप्रमाणे अॅथलेटिक्स मध्ये शहर पातळीवर नंदा मोसले हिला गोळाफेक व भालाफेक मध्ये प्रथम क्रमांक व थाळी फेक मध्ये तृतीय क्रमांक मिळाला व तेजस्विनी किल्लेदार हीने शहर पातळीवर थाळीफेकमध्ये प्रथम क्रमांक मिळवून जिल्हा पातळीवरही प्रथम क्रमांक मिळविला. उंच उडीत वंदना तावडेला प्रथम व धनश्री वसंतराव पाटीलने तृतीय क्रमांक मिळविला. लांब उडी व १०० मी. धावणे मध्ये तृतीय व ४०० मी. धावणे मध्ये द्वितीय क्रमांक मिळविला. तसेच रिले संघाला ४×४०० मी. मध्ये प्रथम क्रमांक मिळाला. ह्यात सुनिता सन्नके, धनश्री पाटील, मनिषा पाटील व पद्मश्री अथणे ह्यांचा समावेश होता. हा संघ विभागीय पातळीवर दुसरा आला. ह्यांप्रमाणे विविध पातळींवर विद्यार्थिनींनी क्रीडा क्षेत्रात सुयश संपादन केले.

नेत्रदीपक यश मिळविलेल्या सर्व खेळाडूंना संस्थापक मा. काकाजी व प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील हे प्रेरक ठरले व त्यांचे बहुमूल्य मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. श्रीमती साधना सी. पाटील
कनिष्ठ विभाग

प्रा. श्रीमती सुनिता ह. देशपांडे
वरिष्ठ विभाग

राष्ट्रीय सेवा योजना (N. S. S.) १९९०–९१

महाविद्यालयीन विद्यार्थी–विद्यार्थिनींना समाजाभिमुख करणारी एक अद्ययावत कार्यशाळा म्हणजे राष्ट्रीय सेवा योजना होय. राष्ट्रीय सेवा योजना हा महाविद्यालयीन शिक्षणाचा अविभाज्य घटक आहे. ही योजना विद्यार्थ्यांच्या मन, मनगट व मेंदू यांच्या विकासाला प्रोत्साहित करते.

नियमित सेवा योजना

या योजनेद्वारे आम्ही दत्तक खेडे मौजे चिंचवाड आणि कॉलेजपरिसरात अनेक प्रकल्प आणि विविध कामे हाती घेऊन यशस्वी केलेली आहेत.

स्त्रिया या दुर्बल; त्यांना शारीरिक कष्टाची कामे करता येत नाहीत, असा लोकसमज आहे पण शहरी संस्कृतीत वाढलेल्या आमच्या विद्यार्थिनींनी वृक्षारोपणासाठी खड्डे खणणे, क्रीडांगणावरील खड्डे दगड व मातीने बुजवणे यांसारखी कामे करून चिंचवाड ग्रामस्थांना आश्चर्याचा धक्का दिला. प्राथमिक शाळेच्या आवारा भोवती असलेल्या रोपट्यांना आळी करून त्यांना पाणी घातले, ग्रामपंचायत परिसराची व बागेची स्वच्छता करून तेथील झाडांना वेळोवेळी पाणी घातले. ज्ञान प्रबोधन भवन संचलित अंधशाळा, गंगावेश, कोल्हापूर या संस्थेला भेट देऊन तेथील अंधबालकांना आमच्या विद्यार्थिनींनी बंधुभावाने राख्या बांधल्या व मिठाईचे वाटप केले. कॉलेज परिसरात असणाऱ्या झाडांना आळी करून पाणी घातले व कॉलेजच्या आवारातील गाजर गवताचे निर्मूलन केले.

जनसाक्षरतेसाठी विशेष श्रमसंस्कार शिबीर

मौजे वळीवडे येथे दि. २१–११–९० ते ३०–११–९० या काळात आमचे वार्षिक जनसाक्षरता शिबीर संपन्न झाले. शिबिराचे उद्‌घाटन मा. चंद्रकांत चव्हाण सरपंच मौजे वळीवडे यांच्या हस्ते झाले. या शिबिरात आम्ही विविध उपक्रम हाती घेऊन ते यशस्वी करून दाखवले.

शिबिरातील दहा दिवसांमध्ये शिबिरार्थी विद्यार्थीनींनी मौजे वळीवडे येथील निरक्षर स्त्रियांच्या घरी जाऊन त्यांना लिहायला, वाचायला शिकविले. तसेच शाळेच्या आवारातील खड्डे दगड–मातीने भरून काढणे, साफसफाई करणे जयजिनेंद्र शेती सेवा सोसायटीच्या परिसरातील झाडांना आळी करून पाणी घातले. तसेच तेथील मेहंदीचे कुंपण तयार करून श्रमाची प्रतिष्ठा वाढविली.

सर्व स्त्रियांमध्ये सर्वधर्मसमभाव निर्माण व्हावा म्हणून हळदीकुंकवाचा कार्यक्रम आयोजित केला त्यावेळी गावातील समस्यांविषयी स्त्रियांशी आमच्या शिबिरार्थींनी मनमोकळेपणे चर्चा केली.

आरोग्य हाच खरा दागिना असल्याने मौजे वळीवडे येथील बालकांसाठी कोल्हापूर मेडिकल असोसिएशनच्या-वतीने बालआरोग्य शिबीर घेतले.त्याचा लाभ७००बालकांनी घेतला. यामध्ये डॉ.सोलापूरकर,डॉ.शेंडगे,डॉ शहापूरकर, डॉ. सासूडकर, डॉ. व्होरा, डॉ. विचारे, डॉ. म्हसकर यांनी सहभाग घेऊन मुलांना आरोग्यविषयक सल्ला दिला.

श्रमाबरोबर सामाजिक प्रबोधन व्हावे म्हणून आम्ही काही नामवंत व्यक्तींची व्याख्याने आयोजित केली होती त्यामध्ये साक्षरता का व कशासाठी ? लघुउद्योग मार्गदर्शन व प्रात्यक्षिके, महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर आणि सामाजिक समता, सहकार दिशा आणि दशा, सुधारित पद्धतीने ऊस लागवड व तणांचा बंदोबस्त, राष्ट्रीय सेवा योजनेचे ध्येय, या विषयावर अनुक्रमे मा. डॉ. आर. बी. देवस्थळी, मा. व्ही. सी. ठुबे, प्रा. जे. बी. शिंदे, प्रा. आर. एस. जाधव, डॉ. जे. आर. पाटील, मा. प्रा. आर. एस. माने, संचालक विद्यार्थी कल्याण मंडळ, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर या तज्ज्ञांची व्याख्याने झाली.

या योजनेतंर्गत आम्ही जे विविध उपक्रम कार्यान्वित केले. ते यशस्वी होण्यासाठी आमच्या विद्यार्थिनींनी खूप परिश्रम घेऊन ताराराणी विद्यापीठाच्या उज्ज्वल परंपरेमध्ये मोलाची भर टाकली आहे. या सर्व उपक्रमांसाठी मा. प्राचार्य क्रांतिकुमार पाटील यांचे बहुमोल मार्गदर्शन लाभले. तसेच गावचे सरपंच, इतर ग्रामपंचायत सदस्य व श्री. सुतार फोटोग्राफर यांचे सहकार्य लाभले आहे.

प्रा. जे. बी. पाटील
प्रा. एन. एस. शिरोळकर
प्रकल्प अधिकारी

राष्ट्रीय सेवा योजना

प्रा. ए. एस. घस्ते
प्रा. सौ. बी. व्ही. चव्हाण
सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी

राष्ट्रीय छात्र सेना विभाग (N. C. C.)

आमच्या महाविद्यालयातील वीर छात्रांनी मागील वर्षापेक्षा एक पाऊल पुढेच टाकले आहे. सेवा–शुश्रुषे पासून शिस्त, नेतृत्व आणि नेमबाजी या सर्व क्षेत्रांत नेत्रदीपक यश संपादन केले. राष्ट्रीय स्तरावर केरळ येथे पार पडलेल्या " बेसीक लीडरशीप कँप " मध्ये कॅडेट सुनिता शेट्टी हिने तर उटी येथे संपन्न झालेल्या " ट्रेकिंग कँप " मध्यें कॅडेट जयश्री साळुंखे हिने चांगली कामगिरी बजावली. तसेच आमची होतकरू छात्रा अर्चना जगदाळे (लान्स कर्पोरल) हिची भंडारदरा येथे झालेल्या " माऊंटेरिंग कँप " साठी दुसऱ्यांदा निवड झाली. " मेडिकल अटॅचमेंट कँप ' साठी कॅडेट अर्चना हिप्परगी व धाटुंबे, पुणे येथे आमचे प्रतिनिधित्व करून आल्या.

कोल्हापूर येथे संपन्न झालेल्या वार्षिक शिबीरामध्ये २६ छात्रांनी यशस्वी सहभाग घेतला. चार जिल्ह्यांतून होणाऱ्या वार्षिक शिबीरातील स्पर्धांमध्ये आम्ही आमची आघाडी कायम राखली. कॅडेट जयश्री साळुंखे व संगीता कुंभार यांनी " फायरिंग " मध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला. " सिग्नल " मध्ये कॅडेट कीर्ती माने हिने भरघोस यश संपादन करून विशेष प्राविण्य मिळविले, तर " मेडिकल " मध्ये कॅडेट कविता तिवडे हिने द्वितीय व कॅडेट अर्चना जगदाळे हिने तृतीय क्रमांक मिळविला. रक्तदान म्हणजे जीवनदान व सामाजिक बांधीलकी आणि ही जबाबदारी आमच्या छात्रांनी पार पाडली. यावर्षी 'बी' प्रमाणपत्र परीक्षेचा १०० टक्के निकाल लागला व मानाचे समजले जाणारे ' सी ' प्रमाणपत्र पाच कॅडेट्सनी यशस्वीपणे मिळविले.

या आमच्या यशास महाविद्यालयाचे प्राचार्य क्रांतिकुमार पाटील यांचे प्रोत्साहन लाभले. त्यांच्या प्रेरणेमुळेच आम्ही हे स्पृहणीय यश मिळवू शकलो.

प्रा. सौ. सुमित्रा बाबासाहेब पोवार
(II Lt.) से. लेफ्ट. एन. सी. सी. विभाग प्रमुख)

लोकसंख्या शिक्षण मंडळ

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने लोकसंख्या शिक्षण मंडळाची योजना अलीकडील काळात कृतीप्रवण केली आहे. महाविद्यालयीन युवक-युवतींना वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्येची जाणीव व्हावी व परिसरातील व्यक्तींना त्यांनी लोकसंख्यावाढीच्या अनिष्ठ परिणामांची जाणीव करून द्यावी, असा या योजनेमागील उद्देश आहे.

शिवाजी विद्यापीठाने १९८८–८९ मध्ये आमच्या महाविद्यालयात या मंडळाची स्थापना करण्यास परवानगी दिली आहे. एकूण ४० विद्यार्थिनी या मंडळाच्या सदस्या आहेत. सदर मंडळामार्फत वर्षभरात लोकसंख्या शिक्षणाशी निगडीत विषयांवर व्याख्याने, निबंध स्पर्धा, डॉक्टरांचे शिबीर व चर्चासत्र आदी कार्यक्रम पार पडले.

या मंडळाच्या नियोजनासाठी प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. आर. एस. जाधव, प्रा. तेजस्विनी पाटील
प्रकल्प अधिकारी

भित्तीपत्रक ' गुंजारव ' १९९०–९१

' गुंजारव ' हे कमला महाविद्यालयाचे एक वैशिष्टयपूर्ण असे ' साहित्यगुणवर्धक ' अंग आहे. चालू वर्षी कविता विशेषांकाने प्रारंभ करून आम्ही त्यानंतर ' ज्ञानेश्वरी ' सप्तसांवत्सरिक सोहळचानिमित्त ज्ञानेश्वर विशेषांक प्रकाशित केला. ह्या अंकनिर्मितीमध्ये ज्या विद्यार्थिनींनी विशेष परिश्रम घेतले त्यात कु. पल्लवी शिंदे हिचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. आमच्या महाविद्यालयातील हिंदी विषय विभागातर्फे १४ सप्टेंबर हिंदी दिनानिमित्त खास अंक काढून राष्ट्रभाषेविषयीचे कर्तव्य आम्ही पार पाडले. ह्या अंक प्रदर्शित करण्याच्या कामी प्रा. सौ.पोवार व प्रा. सौ. चव्हाण यांचा सहभाग उल्लेखनीय होता.

गुंजारव प्रकाशनाच्या कामी प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे मार्गदर्शन आम्हाला वेळोवेळी लाभले.

प्रा. जे. बी. शिंदे
भित्तीपत्रक समिती प्रमुख

स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभाग १९९०-९१

या विभागाच्या कार्यक्रमाची सुरुवात स्पर्धात्मक परीक्षांची माहिती देण्यापासून झाली. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, क्लेरीकल ग्रेड, बँक परीक्षांचे नियमित तास घेतले गेले. नोकरी-संदर्भ, कॉम्पिटिशन सक्सेस इत्यादी नियत-कालिके सुरू केलेली आहेत. विद्यार्थिनीनी निरनिराळ्या ठिकाणी आयोजित केलेल्या सामान्य ज्ञान स्पर्धेमध्ये सहभाग घेतला. या विभागासाठी स्पर्धात्मक परीक्षा या विषयावरती भरपूर पुस्तके ग्रंथालयात उपलब्ध करून दिलेली आहेत. त्यामुळे या परीक्षांविषयी हळूहळू जागृती निर्माण होत आहे. प्रा.टी. पी. पाटील, प्रा. एम.जी.कागवाडे,प्रा. एस. व्ही. बागल यांचे सहकार्य लाभले.

प्रा. सुमती रा. साळुंखे
स्पर्धात्मक परीक्षा मार्गदर्शन विभाग प्रमुख

निरंतर शिक्षण

समाजाच्या शिक्षणविषयक गरजा अनौपचारिकरीत्या पूर्ण करणारे प्रभावी साधन म्हणजे निरंतर शिक्षण शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या गृहिणींना जीवनोपयोगी शिक्षण व कौशल्ये द्यावी या हेतूने शिवाजी विद्यापीठाच्या निरंतर शिक्षण विभागातंर्गत आमच्या महाविद्यालयामार्फत "**बेकरी अँन्ड कन्फेक्शनरी**" हा कोर्स राबविला गेला. तसेच याच विभागामार्फत महिलांना स्वयंसंरक्षणार्थ आवश्यक असलेला "**ज्युडो-कराटे**" प्रशिक्षण वर्ग हाही उपक्रम पार पाडला.

वरील दोन्ही कोर्सच्या नियोजनासाठी मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील आणि क्रीडा व गृहशास्त्र विभागाच्या सहकारी प्राध्यापिकांचे मोलाचे सहकार्य मिळाले.

प्रा. एस्. एन्. कोळेकर
प्रकल्प प्रमुख

जनशिक्षण निलयम

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने क्षेत्रीय विकास प्रकल्पातंर्गत "**जशिनी**" ची संकल्पना नव्यानेच सुरू केली आहे. नवसाक्षरांसाठी विविध साक्षरोत्तर उपक्रम राबविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. मौजे चिंचवाड हे आमच्या जशिनीचे मुख्यालय असून आसपासच्या पंचक्रोशीत फिरते ग्रंथालय, ग्रामसभा, तज्ज्ञांची व्याख्याने, वर्तमानपत्रांचे वाचन आम्ही कार्यक्रम 'जशिनी' मार्फत पार पाडले जातात. चिंचवाड येथील श्री. नांद्रे गुरुजी 'जशिनी 'चे प्रेरक म्हणून कामकाज पाहतात. या योजनेअंतर्गत विविध उपक्रमांच्या नियोजनात मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांनी मोलाचे सहकार्य केले आहे, त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार !

प्रा. एस्. एन्. कोळेकर
प्रकल्प अधिकारी, क्षेत्रीय विकास प्रकल्प

सहल विभाग

सन १९९०-९१ या शैक्षणिक वर्षात खालीलप्रमाणे सहली आयोजित करण्यात आल्या होत्या.

द्वितीय सत्रात बी. ए. भाग-३ (समाजशास्त्र) या वर्गाची शैक्षणिक अभ्यास गट म्हणून गोकुळ प्रकल्पाला भेट आयोजित केली होती. इंग्रजी, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र या विभागांची व १२ वी कॉमर्सची आंबोली येथे वेगवेगळ्या सहली आयोजित केल्या होत्या. बी. कॉम. भाग - १ ची सहल पन्हाळा येथे गेली होती तर होम सायन्स विभागाची सहल मार्लेश्वर, गणपती पुळे इथे गेली होती. ११वी सायन्सची कलेक्शन टूर आंबोली येथे आयोजित केली होती. सर्व कॉलेजमधील मुलींची एकत्रित सहल गोवा येथे गेली होती.सहलीचे संयोजन करण्यामध्ये सहल विभागातील सहकारी प्रा. सुमती साळुंखे, प्रा. एस. एन. कोळेकर. प्रा. टी. एस. थोरात व प्रा. कु. टी. पी. पाटील यांचे सहकार्य लाभले.

प्रा. ए. एम. साळोखे
सहल विभाग प्रमुख

वार्षिक स्नेहसंमेलन १९९०–९१

महाविद्यालयीन जीवनात स्नेहभाव जिवंत ठेवण्यासाठी साजरा केला जाणारा, एक आनंद सोहळा म्हणजे वार्षिक स्नेहसंमेलन होय. आमच्या स्नेहसंमेलनाचा शुभारंभ सोमवार दि. १४ जाने. १९९१ रोजी सकाळी ८ वाजता कॉलेजच्या प्रांगणात मौजजत्रेने झाला. या कार्यक्रमाचे उद्घाटन मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांच्या शुभहस्ते झाले. ताराराणी विद्यापीठाच्या भव्य प्रांगणात विविध खेळांचे सामने झाले. या दिवशीच्या कार्यक्रमांची सांगता अल्पोपाहाराने झाली.

शनिवार दि. १२ जानेवारी १९९१ रोजी रांगोळी, मेहंदी, पुष्परचना व सॅलड डेकोरेशन इत्यादी स्पर्धाही आयोजित केल्या होत्या.

मंगळवार दि. १५ जाने. १९९१ रोजी सकाळी ९ वाजता शाहू सांस्कृतिक हॉलमध्ये विविध गुणदर्शन कार्यक्रम सादर करण्यात आला. या कार्यक्रमात विविध प्रकारची सिनेगीते, भावगीते, नाटचगीते ,एकांकिका, विविध प्रकारची नृत्ये इत्यादी स्वरुपाच्या अभिनय प्रकारांनी भरलेला आणि रसिकांची मने जिंकणारा बहारदार कार्यक्रम आमच्या विद्यार्थिनी कलाकारांनी सादर केला.

सोमवार दि. २१ जानेवारी १९९१ रोजी शारदा मंदिरामध्ये पारितोषिक वितरण समारंभ संपन्न झाला. या कार्यक्रमाचे अध्यक्षपद ताराराणी विद्यापीठाचे शिल्पकार शिक्षणमहर्षी डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी यांनी भूषविले. पारितोषिक वितरण समारंभाचे प्रमुख पाहुणे म्हणून " पानिपत " कार मा. विश्वासराव पाटील लाभले होते. त्यांच्या शुभहस्ते विविध क्षेत्रात नैपुण्य मिळविणाऱ्या गुणी विद्यार्थिनींनी पारितोषिके आणि प्रशस्तीपत्रे प्रदान केली गेली. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात मा. श्री. काकाजींनी ताराराणी विद्यापीठामध्ये मुलींच्यासाठी स्विमींग टँक, सुसज्ज सभागृह सुरू करण्याचा मानस व्यक्त केला.

वार्षिक स्नेहसंमेलन यशस्वीरीतीने पार पाडण्यामध्ये मा. प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचा मोलाचा वाटा आहे. तसेच सर्व सहकारी प्राध्यापक, शिक्षकेतर कर्मचारी, विद्यार्थिनी प्रतिनिधी यांनी सक्रीय सहकार्य करून हा सोहळा यशस्वीरीतीने पार पडला. त्याबद्दल सर्वांचेच स्नेहपूर्वक आभार व धन्यवाद.

प्रा. तुकाराम शामराव थोरात
स्नेहसंमेलन कार्याध्यक्ष

विविध कलागुण विकास मंडळ सन १९९०–९१

विविध कलागुण विकास मंडळातर्फे चालू वर्षी प्रथम सत्रात श्रावणपंचमी २६ जुलै १९९० या दिवशी ताराराणी विद्यापीठाचे संस्थापक अध्यक्ष मा. डॉ. व्ही. टी. पाटील तथा ती. काकाजींचा ९० वा वाढदिवस शारदा मंदिरात मोठ्या उत्साहाने साजरा करण्यात आला.

द्वितीय सत्रात शिवाजी विद्यापीठ व कमला कॉलेज यांच्या संयुक्त विद्यमाने सोमवार दि. १०–१२–९० रोजी "भद्रकाली ताराराणी व्याख्यानमाला"आयोजित केली होती. या व्याख्यानमालेचे द्वितीय पुष्प शिवाजी विद्यापीठाच्या इतिहास विभागाचे प्रपाठक डॉ. वसंतराव कदम यांनी " ताराबाई आणि राजाराम प्रकरण " या विषयावर गुंफले. मा. प्राचार्यांनी प्रास्ताविक व व्याख्यानमालेचे उद्दिष्ट व हेतू विशद करून संस्थेच्या कार्याचा धावता आढावा घेतला. या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष शिवाजी विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. एस. एन. पवार हे होते.

शनिवार दि. १५–१२–९० या दिवशी डॉ. चंद्रकांत गायकवाड M. D. यांचे "माझा ऑस्ट्रेलियाचा प्रवास" या विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. तसेच " स्पर्धात्मक परीक्षांची तयारी कशी करावी व आपली ज्ञानात्मक पातळी कशी वाढवावी" या विषयी नॅशनल स्कूल ऑफ बँकिंगचे संचालक मा.एकनाथ ठाकूर यांनी मार्गदर्शनपर भाषण दिले. सोमवार दि. ११–२–९१ रोजी महात्मा फुले स्मृती शताब्दी व डॉ. आंबेडकर जन्मशताब्दीनिमित्य प्रा. चंद्रकांत पाटगांवकर यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. वरील सर्व कार्यक्रम व समारंभ यासाठी आमच्या कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यांचे मार्गदर्शन लाभले.

प्रा. ए. एम. साळोखे, विभाग प्रमुख

वक्तृत्व व निबंधलेखन स्पर्धा १९९०–९१

चालू शैक्षणिक वर्षात कमला कॉलेजच्या विद्यार्थिनीनी कॉलेजांतर्गत व बाहेरील ठिकाणी वक्तृत्व व निबध लेखनात भाग घेऊन आपली नाममुद्रा कॉलेजच्या इतिहासावर नोंदवीत आहेत. अशा भाग घेणाऱ्या विद्यार्थिनीमध्ये कु. वत्सला सखाराम पाटील, कु. उषा नामदेवराव पाटील व कु. कल्पना खोत यांची नावे नोंदविणे आवश्यक आहे. कु. वत्सला पाटील हिने जयसिंगपूर, हातकणंगले व कोल्हापूर शहरातील वतृत्व स्पर्धेत भाग घेऊन आपले वक्तृत्वातील स्थान निर्माण केले आहे.

कु. कल्पना खोत ह्या विद्यार्थिनीने निबंध–लेखनात भाग घेऊन महाविद्यालयास यश मिळवून दिले आहे. कु. कल्पना खोत हिने डॉ. बाबासो आंबेडकर, वसंतदादा पाटील यांचे जीवन व कार्य अशा विषयावरील निबंध स्पर्धेसाठी पाठविले. पैकी सांगलीच्या डॉ.वसंतदादा पाटील यांच्यावरील निबंधाची पारितोषिकासाठी निवड झाली. डॉ.डी. वाय. पाटील कला, संस्कृती केंद्रातर्फे आयोजित निबंध स्पर्धेत द्वितीय पारितोषिकाचा मान तिने मिळविला.

महाविद्यालयातर्फे आयोजित वक्तृत्व स्पर्धेत व हिंदी निबंधलेखन स्पर्धेत कु. राजनंदा देशमुख हिने प्रथम क्रमांकाचे यश प्राप्त करून आपली या क्षेत्रातील कामगिरी सिद्ध केली आहे.

प्रस्तुत समितीच्या कार्यात प्राचार्य डॉ. क्रांतिकुमार पाटील यानी बहुमोल सूचना करून मार्गदर्शन केले.

प्रा. जे. बी. शिंदे
वक्तृत्व व निबंधलेखन समिती प्रमुख

ग्रंथालय अहवाल १९९०–९१

आज अखेर कमला महाविद्यालयाची ग्रंथसंख्या १०,५८२ इतकी झाली असून किंमत २ लाख ५ हजारावर गेली आहे. या वर्षी बुक बँकेतून ६,२२३ पुस्तके दिली असून त्याचा लाभ ९५८ विद्यार्थिनींनी घेतला आहे. खेळाडू व हुशार अशा एकूण ६५ विद्यार्थिनींना या ग्रंथालयातून पुस्तकांचे संच मोफत देण्यात आले आहेत. ग्रंथालयात एकूण ५० मासिके व ७ दैनिक येतात यासाठी वर्षाला ९ हजार रुपये खर्च केला जातो.

चालू आर्थिक वर्षात ८५३ नवीन पुस्तके खरेदी केली, असून ४६ हजार रुपये खर्च झाले आहेत. चालू वर्षी क्रमिक पुस्तकांसाठी लागणाऱ्या संदर्भ ग्रंथांची जास्त खरेदी केली असून मराठी साहित्यातील सर्व प्रकारची नवीन पुस्तके खरेदी केली आहेत. ११ वी सायन्ससाठी ७ हजार रुपयांची नवीन पुस्तके घेतली आहेत. यापुढे सायन्स विभाग समृद्ध करण्याचा मानस आहे. यासाठी माननीय डॉ. व्ही. टी. पाटील, संस्थापक ताराराणी विद्यापीठ व प्राचार्य क्रांतिकुमार पाटील प्रयत्नशील आहेत.

श्री. जे. पी. जाधव
ग्रंथपाल

कमला कॉलेज

प्राध्यापकवर्ग १९९०–९१

प्राचार्य : डॉ. क्षांतिकुमार पाटील

एम. ए; पी. एच. डी.

समाजशास्त्र विभाग

प्रा. टी. एस. थोरात एम. ए.
प्रा. ए. एम्. साळोखे एम. ए.
प्रा. श्रीमती एम. व्ही. घोटणे एम. ए., डी. एच. ई.

अर्थशास्त्र विभाग

प्रा. आर. एस. जाधव एम. ए.
प्रा. श्रीमती टी. पी. पाटील एम. ए.
प्रा. श्रीमती एम. जी. कागवाडे एम. ए.
प्रा. श्रीमती आर.व्ही. अंबवडे एम.ए.बी.एड.एम.फिल

इंग्रजी विभाग

प्रा. जे. बी. पाटील एम. ए., एम. फिल
प्रा. श्रीमती एस. आर. साळुंखे एम. ए., एम. फिल.
प्रा. श्रीमती एन. एस. धुमाळ एम. ए.,एम. फिल
प्रा. एस. एन. कोळेकर एम. ए., बी. एड.
प्रा. श्रीमती एम. ए. जाधव एम. ए., एम. फिल

गृहशास्त्र विभाग

प्रा. श्रीमती आर. डी. पंडित एम. एस्सी., एम. फिल.
प्रा. श्रीमती व्ही. के. कुलकर्णी एम. एस्सी., एम.फिल.
प्रा. श्रीमती एम. डी. देशपांडे एम. एस्सी., एम. फिल.

हिन्दी विभाग

प्रा. श्रीमती. एस. बी. पोवार एम. ए.
प्रा. श्रीमती बी. व्ही. चव्हाण एम. ए. एम. फिल.
प्रा. श्रीमती व्ही. व्ही. घाटगे एम. ए., पी एच. डी.

मराठी विभाग

प्रा. जे. बी. शिंदे एम. ए., एम. एड.
प्रा. श्रीमती व्ही. ए. माडगूळकर एम. ए., एम. फिल.
प्रा. श्रीमती एस. एल. देसाई एम. ए., एम. फिल.

मानसशास्त्र विभाग

प्रा. ए. एम. धस्ते एम.ए., बी. एड
प्रा. श्रीमती एल. टी. मगदूम एम. ए.

इतिहास विभाग

प्रा. एस. एन. शिरोळकर एम. ए. एम. फिल
प्रा. श्रीमती एस. एस. पाटील एम.ए., बी. पी. एड.

राज्यशास्त्र विभाग

प्रा. एस. आर. पाटील एम. ए.

शारीरिक शिक्षण संचालिका

प्रा. श्रीमती एस. एच. देशपांडे एम. पी. एड.
प्रा. श्रीमती एस. एस. पाटील एम. ए.,बी. पी. एड.

वाणिज्य विभाग

प्रा. एस. व्ही. बागल एम. कॉम., डी. एच. ई.
प्रा. श्रीमती एम. एन. टंकसाळे एम. कॉम.
प्रा. ए. एल. नरके एम.कॉम.एम.फिल.डी.एच.ई.
प्रा. श्रीमती यू. डी. इंदुलकर एम.कॉम., डी. एच. ई.
प्रा. एम. ए. गुरव एम. कॉम.
प्रा. पी. ए. गोखले सी. ए.
प्रा. श्रीमती एम. एस. पाटील एल. एल. एम.
प्रा. ए. एन. बसुगडे एम. एस्सी.
प्रा. डी. एस. पाटील एम. कॉम.

विज्ञान विभाग

प्रा. ए. एस. जाधव एम.एस्सी., डी.एच.ई.
प्रा. श्रीमती एस. ए. पाटील एम.एस्सी., बी. एड
प्रा. श्रीमती एम. एम. मोकाशी एम.,एस्सी.डी.एच.ई.
प्रा. पी. एस. जाधव एम. एस्सी.
प्रा. व्ही. जी. पाटील एम. एस्सी.

शिक्षकेतर कर्मचारीवर्ग

श्री. जे. पी जाधव	एम' ए., एम. लिब, एल. एल. बी	ग्रंथपाल
श्री. एम. व्ही. शिंदे	बी. ए.	अधीक्षक
श्री. बी. डी. सुतार	एल. डी. सी.	मुख्य लिपिक
श्रीमती यू. पी. शिराळकर		कनिष्ठ लिपिक
श्री. एस. टी. लोखंडे	एम. कॉम.	कनिष्ठ लिपिक
श्री. एस. बी. शिंदे		कनिष्ठ लिपिक
श्री. व्ही. एम. चिमणे		लायब्ररी असिस्टंट
श्री. व्ही. एस. मोटे		शिपाई
श्री. सी. एम. स्वामी		शिपाई
श्री. ए. जी शिगावे		शिपाई
श्री. डी. जी. काटकर		शिपाई
श्री. जी. एन. बेटक्याळे		शिपाई

प्राचार्यांसमवेत जिल्हापातळीवर अजिंक्यपद मिळविलेला
ज्युनिअर बास्केटबॉल संघ

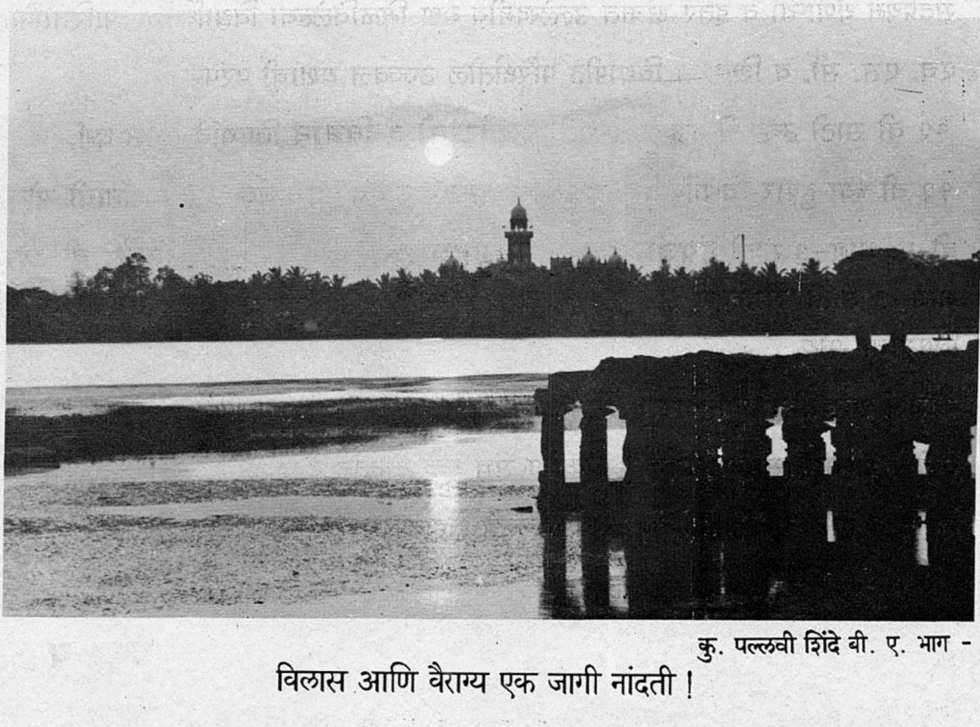

कु. पल्लवी शिंदे बी. ए. भाग - ३

विलास आणि वैराग्य एक जागी नांदती !

॥ निर्मातुं शिवं सुंदरम् ॥

ताराराणी विद्यापीठाचे

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

(स्थापना : सन १९८४) फोन : २२२१६

संस्थापक-अध्यक्ष : डॉ. व्ही. टी. पाटील

शिवाजी विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या या महाविद्यालयात कला व वाणिज्य शाखेच्या पदवी अभ्यासक्रमाची सोय आहे. तसेच ११ वी व १२ वी **कला, वाणिज्य व विज्ञान** शाखेचे वर्गही या महाविद्यालयात सुरू आहेत.

■ वैशिष्ठ्ये ■

- विद्यार्थिनींच्या विकासाला अनुकूल व पोषक असे संपूर्णतः सुरक्षित वातावरण.
- अभ्यासाबरोबरच ललित कला, क्रीडा, वाङ्मय इ. क्षेत्रांतील गुणांना प्रोत्साहन.
- उत्कृष्ट वसतिगृहाची सोय.
- ताराराणी विद्यापीठ व सौ. सरोजिनीदेवी विश्वनाथ विश्वस्त मंडळामार्फत प्रत्येक वर्गात सर्वप्रथम येणाऱ्या व इतर क्षेत्रात उल्लेखनीय यश मिळविलेल्या विद्यार्थिनींना पारितोषिके.
- एच. एस. सी. व शिवाजी विद्यापीठ परिक्षेतील उज्ज्वल यशाची परंपरा.
- १२ वी साठी उन्हाळी सुट्टीत **इंग्रजी**, **अकौंटन्सी** व **विज्ञान** विषयांचे खास वर्ग.
- १२ वी च्या हुषार विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र '**स्कॉलर बॅच**' व दर्जेदार मार्गदर्शनाची सोय.
- बी. ए. भाग-३ साठी **इंग्रजी, अर्थशास्त्र, गृहशास्त्र, समाजशास्त्र** व **हिंदी**; बी. कॉम. भाग-३ साठी **ॲडव्हान्स्ड अकौंटिंग व ऑडिटिंग** व **इंडस्ट्रिअल मॅनेजमेन्ट** या विषयांची सोय.
- कॉमर्स शाखेतील ज्युनिअर व सिनीअर वर्गांना इंग्रजी माध्यमातून शिकविण्याची सोय.
- वर्षभर अभ्यासासाठी क्रमिक पुस्तकांचा संच बुक बँकेतून देण्याची सोय.
- गरीब व होतकरू विद्यार्थिनींना सर्व प्रकारचे सहाय्य.

प्राचार्य